

Kieler Umschlag

EN ANALYSE AF PENGEMARKEDET I KIEL

I DET 16. OG 17. ÅRHUNDREDE

AF

JOHN CHRISTIANSEN

Kieler Umschlag var det vigtigste regionale, men også det vigtigste internationale penge- og kreditmarked for Nordtyskland, hertugdømmerne Slesvig og Holsten samt Danmark i det 16. og 17. århundrede. Det var via dette pengemarked, at de danske konger og til dels den danske adel formidlede den helt overvejende del af deres lånoptagelse og en betydelig del af deres investeringer. Men skønt dette forhold fremgår af adskillige tekster, ikke mindst fra denne periodes politiske historie, og i virkeligheden må anses for kendt lærebogsstof, er kendskabet til dette finansmarkeds funktion og struktur stærkt begrænset. I denne artikel tilstræbes det at udfylde nogle af lakunerne.

Låne- og kreditforhold i Nordeuropa i senmiddelalderen

Udviklingen af et penge- og kreditvæsen var en væsentlig forudsætning for den vækst i handelen, særligt fjernhandelen, der skete i senmiddelalderen. Denne udvikling fandt først sted i de norditalienske bystater, særligt Firenze, Genova og Venedig, og spredte sig herfra til Nordeuropa. Det var ikke mindst takket være de store italienske købmandshuses etablering af kontorer i handelscentre som Brügge, Antwerpen og London, at mere avancerede former for kreditgivning, finansiering og valutahandel nåede til vore breddegrader.¹

Lån til afhjælpning af midlertidigt behov eller nød blev i middelalderen traditionelt givet af jødiske pantelånere,² men også af de såkaldte lombarder – norditalienere, der ligesom jøderne ernærede sig som

1 R. de Roover: *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, London 1948, s. 20-23.

2 H. Pirenne: *Economic and Social History of Medieval Europe*, London 1936, s. 135ff.

professionelle pantelånere. Jøderne var på grund af deres religion ikke underkastet den katolske kirkes renteforbud. Det var derimod lombarderne, der da ofte også blev beskyldt for åger. Begge grupper optrådte som pengeudlånere, oftest mod pant, på de store markeder i Nordeuropa. På trods af de høje renter, de krævede, var de så nødvendige for markedernes funktion, at der er eksempler på, at de i Flandern fik tildelt privilegier og ydet beskyttelse. Jødiske pengeudlånere kendes ikke i Danmark og hertugdømmerne fra denne periode, mens de spillede en vis rolle på det nærliggende omslag i Thorn samt i Brandenburg, hvor kurfyrsten havde indkaldt jødiske finansfolk fra udlandet. En af disse blev kurfyrstens bankier med titel af kurfyrstelig hofjøde i perioden 1543-1549.³

En anden lånemulighed, som havde eksisteret siden 1200-tallet og stadig var almindelig da Kieleromslaget opstod, var lån mod pant i fast ejendom. Denne form for lån var i Tyskland reguleret af byernes råd og omtales for Kiels vedkommende kort nedenfor.

Det var dog som anført i forbindelse med vækst i den internationale handel, at kredit- og långivning samt valutahandel blev professionaliseret, bl.a. ved anvendelse af forskellige, omsættelige kreditiver, herunder vekslen, som dels tillod en handelskredit, men først og fremmest gjorde det muligt ved betalinger over større afstande at undgå den risikable transport af rede penge.

Blandt de finanscentre, som med byernes opståen gradvis udviklede sig fra middelalderens store markeder, bl.a. markedet i Champagne, var Antwerpen og Brügge. Her var uldhandelen med England og handelen med luksusvarer fra Italien til Nordeuropa koncentreret.⁴ Fra slutningen af 1400-tallet fandtes uformelle børser, hvor man bl.a. kunne omsætte de førnævnte kreditiver. I 1515 blev en officiel børs etableret i Antwerpen, hvor lånoptagelse, valutahandel og handel med kreditiver fandt sted.⁵ Denne udvikling skyldtes i høj grad de store italienske købmands- og bankierhuse (Peruzzi, Bardi, Medici m.fl.), som allerede i 1300-tallet havde etableret egne afdelinger i disse byer, hvor i øvrigt både holstenske og danske adelige i perioder var aktive både som låntagere og långivere. Antwerpen mistede dog gradvis op mod det 17. århundrede sin dominerende stilling som finanscentrum til fordel for Amsterdam. Det skete delvis på grund af oprettelsen af det hollandsk-ostindiske kompagni og i forbindelse hermed etablering af en bank,

³ H. Rachel, J. Papritz, P. Wallich: *Berliner Grosskaufleute und Kapitalisten*, Bd. 1, Berlin 1967.

⁴ E.S. Hunt, J.M. Murray: *A History of Business in Medieval Europe*, Cambridge 1999, s. 234-235.

⁵ Samme, s. 213-215.

som varetog bankforretninger efter nogenlunde samme retningslinjer, som kendes i dag.⁶

Af særlig interesse i forbindelse med Kieleromslagets opståen er låne- og kreditforholdene i det nærliggende Lübeck, Hanseforbundets vigtigste handelsby. Den ældste, og formentlig mest dybtgående, undersøgelse af betalings- og kreditforhold i Lübeck stammer fra 1872 og bygger på *Urkundenbücher der Stadt Lübeck*. Denne undersøgelse tyder ikke på, at der fandtes et egentlig pengemarked i Lübeck i senmiddelalderen, selvom man fra denne periode kender enkelte *Wesselbreve* – et simpelt kreditiv som angav udbetaling af et bestemt beløb i en given valuta på et bestemt sted og til en given tid.⁷ At brugen af disse låne- og kreditdokumenter har været begrænset, fremgår alene af den kendsgerning, at det ifølge en lov fra 1296 var forbudt hanseater at drive handel på kredit med ikke-hanseater.⁸

At der i perioder i et vist omfang har fundet finanstransaktioner sted i Lübeck i senmiddelalderen er dog en kendsgerning, selvom disse transaktioner ikke lå i hænderne på lokale købmandsbankierer, men derimod sydtyske og italienske finanshuse (Pirckheimer fra Nürnberg, de Boeris, som var korrespondent med Medici i Firenze, og fra omkring 1500 Fugger fra Augsburg). Disse finanshuses hovedaktivitet var pengeoverførsler for den katolske kirke, men der er også eksempler på transaktioner for private og for enkelte købmænd. Omfanget af de private transaktioner kan være undervurderet, idet de som hovedregel kun figurerede i *Urkundenbücher*, hvis der havde været rettlige problemer i form af misligholdt betaling el.l. Også nyere forskning tyder dog på, at pengeforretninger for private og købmænd havde et meget begrænset omfang.⁹ Som det fremgår af det følgende, har det begrænsede pengemarked i Lübeck utvivlsomt bidraget til Kieleromslagets opståen.

Navnet *Umschlag* stammer sandsynligvis fra det nedretyske *ummeslag*, som refererer til handel, marked, messe – denne stavemåde eller *ummeschlag* ses da også hyppigt i de danske kilder fra perioden. Det henviser formentlig også til, at varer og penge skiftede ejermand – *umgeschlagen wurden*.¹⁰

6 E. Andersen: *Bankvæsenets oprindelse*, København 1976, s.225-230,

7 K.W. Pauli: *Lübeckische Zustände im Mittelalter*, II, Vorlesungen, gehalten in den Jahren 1850 bis 1868, nebst einem Vortrage über deutsche Rechtsverhältnisse im Mittelalter, Lübeck 1872, s. 101f.

8 K. Pagel: *Die Hanse*, Braunschweig 1963, s. 188ff.

9 C. Nordmann: Der Einfluss des oberdeutschen und italienischen Kapitals auf Lübeck und den Ostseeraum in der Zeit von 1370-1550. I: *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte Nürnbergs*, 1937, s. 123-135.

10 R. Hansen: Der Kieler Umschlag. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteini-*

Omslaget i Kiel har kun været behandlet mere detaljeret i nogle få tyske publikationer, hvoraf to af de vigtigste allerede er nævnt. Lorenz' arbejde er overvejende af kulturhistorisk og folkloristisk karakter med fokus mindre på pengemarkedet end på det samtidigt afholdte varemarked og det folkeliv, der var forbundet hermed. Reimer Hansens arbejde, som er det nyeste og vægtigste, fokuserer i første række på den godsbesiddende holstenske adels rolle på pengemarkedet, et fokus, som er helt naturligt, for så vidt som den væsentligste del af kapitaltilførslen til dette pengemarked kom fra denne kilde.

Fra dansk side har Ladewig Petersen bidraget med en vægtig artikel om *Der Kieler Umschlag*,¹¹ hvor han bemærker, at omslagets historie hverken fra tysk eller dansk side er behandlet med den opmærksomhed, som det både set i et internationalt såvel som skandinavisk perspektiv fortjener. Artiklen fokuserer på Kieleromslagets kapitalressourcer og renteniveau og perspektiverer disse faktorer i forhold til de økonomiske konjunkturer i Nordeuropa, herunder Danmark, fortrinsvis i begyndelsen af 1600-tallet. Disse forhold, særligt med relation til den danske adels lånoptagelse på Kieleromslaget, har Ladewig Petersen uddybet i to andre publikationer.¹²

Ingen af de nævnte arbejder har beskæftiget sig med Kieleromslagets struktur og funktion. Der er ikke foretaget en nærmere undersøgelse af praksis i forbindelse med lånoptagelserne, gældsbevisernes udformning, sikkerhedsstillelsen og, i forbindelse hermed, de retlige forhold, som var med til at sikre pengemarkedets stabilitet og troværdighed.

Hensigten med nærværende analyse af disse forhold har været at bidrage til en forklaring på, hvorfor pengemarkedet i Kiel fik så stor betydning på trods af byens beliggenhed i nærheden af så potente handelscentre som Lübeck og Hamburg. Undersøgelsen fokuserer på det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede, hvor dette kapitalmarked havde sin blomstringstid, idet agrarkonjunkturrens afmatning i 1600-tallet og etableringen af Hamburgs bank i 1619 gradvis reducerede omslagets betydning, særlig i relation til kongeriget.

sche Geschichte, 1992, vol. 17, s.101-133; A. Lorenz: *Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag*, Kiel 1965, s. 5.

11 E. Ladewig Petersen: *Der Kieler Umschlag in nordwesteuropäischer Perspektive*. I: *Hansische Geschichtsblätter*, vol. 98, 1980, s. 61-75.

12 E. Ladewig Petersen: *Christian IV.s pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596-1625*, København 1974; Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650. I: Ole Feldbæk & Niels Thomsen (red.): *Festskrift til Kristof Glamann*, Odense 1983, s. 287-300.

Kieleromslagets opståen og dets rationale

Det er uklart, hvornår omslaget i Kiel egentlig begyndte. Sikre oplysninger har man først fra anden halvdel af 1400-tallet, idet det ældste dokument som nævner Kieler Umschlag, er et brev fra Rådet i Lübeck til Rådet i Kiel dateret 17. november 1469. Kiel var på dette tidspunkt pantsat til Lübeck af Christian 1. som led i hans finansiering af erhvervelsen af hertugdømmerne. Det fremgår af det lybske råds skrivelse, at man fra Lübecks side ønskede, at omslaget i Kiel fortsat skulle afholdes, selvom Rådet i Kiel gerne havde set det afskaffet på grund af de tumulter og uroligheder, dette årlige marked var forbundet med. Indholdet af dette brev er ensbetydende med, at omslaget har eksisteret før 1469. Det samme viser en låneaftale mellem Christian 1. og den holstenske adelsmand Henning Pogwisch dateret 4. oktober 1470, hvor kongen udsteder et pantebrev på 28.000 mark lybsk med slottet Lütken (Tønder) som brugeligt pant og betalingstermin i Kiel.¹³ Allerede på dette tidspunkt set det altså ud til, at der fandtes et etableret kapitalmarked i byen. Det skal endelig nævnes, at Kieler Umschlag omtales i byens rentebog (*Städtliches Rentenbuch*) første gang i 1482,¹⁴ hvor det i forbindelse med et rentekøb anføres, at renten på 7 % var *uppe den umslach to betalen*.

Rentekøb – salg af en prioritet i fast ejendom mod en fast årlig rente – kendes fra en række tyske byer i denne periode. Fænomenet har ingen direkte forbindelse med Kieleromslaget, men omslagsterminen var åbenbart allerede på dette tidspunkt så alment anerkendt, at den brugtes som generel betalingstermin. Kiels rentemarked, som var reguleret af byens råd, er detaljeret beskrevet af Lorenzen-Schmidt.¹⁵

En af de vigtigste forudsætninger for et pengemarkeds opståen i Holsten i slutningen af 1400-tallet har utvivlsomt været den holstenske adels stigende afhængighed af en international pengeøkonomi i forbindelse med, at den ændrede sig fra en krigeradel til en godsadel. Under agrarhøjkonjunkturen i slutningen af det 15. og i begyndelsen af det 16. århundrede, hvor efterspørgslen efter korn, særligt til Nederlandene, Spanien og England, voksede kraftigt, kom denne gruppe til at omsætte og disponere over meget betydelige pengesummer, som skabte et naturligt behov for et kapitalmarked.

13 G. Hille (red.): *Registrum König Christian des Ersten*, Kiel 1875, s. 184-187.

14 L. Ahlmann: *Der Kieler Umschlag*. I: A. Glob (red.): *Aus Kiels Vergangenheit und Gegenwart*, Kiel 1895, s. 69.

15 K.-J. Lorenzen-Schmidt: *Der Kieler Rentenmarkt zwischen 1488 und 1560. Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte*, vol. 66, 1979, s. 97-117.

At det blev Kiel der blev sæde for dette marked, kan der være flere forklaringer på. En af dem er utvivlsomt byens gunstige beliggenhed i det rige Østholsten tæt på Lübeck, hvor man, som tidligere nævnt, ikke ønskede et pengemarked. Det var helt i overensstemmelse med den konservative lybske holdning til låne- og kreditforretninger, men åbenbart så man gerne, at et sådant marked fandtes i nærheden. Det var også af betydning, at der længe havde eksisteret et årligt marked, hvor man både handlede med varer og afgjorde andre økonomiske forretninger.¹⁶

Endelig lå Kiel i det danske rige, hvor både konge og adel i høj grad havde brug for et kapitalmarked. Kiel egnede sig godt, da byen siden 1462 havde været sæde for de første fælles landdage for den holstenske og slesvigske adel, ligesom en stor del af den mest betydningsfulde holstenske adel havde deres vinterbolig i Kiel; det gjaldt ifølge Landgraf bl.a. familierne Ahlefeldt, Blome, Brockdorff, Poggwisch og Rantzau, som ejede mere end en fjerdedel af byens jord.¹⁷

Kieleromslaget fandt fra slutningen af 1400-tallet sted i ugen efter helligtrekonger, *trium regum*, dvs. fra 6. januar og otte dage frem.

Tilsvarende regionale markeder i østersøområdet, der efterhånden udviklede sig til kapitalmarkeder – Umschlag – kendes fra det tilgrænsende Preussen, med omslaget i Thorn, og fra Pommern, hvor der fandtes et omslag i Stolp.¹⁸

En rent dansk parallel til Kieleromslaget var *Viborg Snapsting*, der ligeledes fandt sted kort efter helligtrekonger. Det omtales første gang i 1442 og var ligeledes i begyndelsen overvejende et varemarked, men blev i stigende grad »omslags-termin« for jyderne. Især den jyske adel afgjorde sine økonomiske mellemværender her.¹⁹ Et eksempel på en kvittering for et lån, gengivet i *Danske Magazin* viser, at der ikke var den store forskel mellem Viborg og Kiel i udformningen af disse dokumenter.²⁰

16 R. Hansen: Der »Umschlag« – ein spätmittelalterlich-frühneuzeitlicher Jahrmarkt im südlichen Ostseeraum. Ein gefüllter Willkommen. I: Franz-Josef Felten (red.): *Festschrift für Knud Schultz zum 65. Geburtstag*, Aachen 2002, s. 550-51.

17 H. Landgraf: *Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jahrhundert*, Neumünster 1959, s. 44ff.

18 R. Hansen: Der »Umschlag«, s. 552.

19 H. Mathiessen: *Snapstinget. Jysk Termin, Marked og Mennesker*, København 1946.

20 *Danske Magazin*, 1. rk., 3. Bd., 37. Hefte, s. 30: »Kiendis jeg Allbrett Friess till Harritskier, och Høffuitzmand paa Riberhuss, at Erliig och Velburdige Mand Erick Lang till Engelholm haffuer nu Dato fornøged och bethaled megh Tresindstyffue gamle Daler, som er ett Aars Rennte aff forgangen LXXXII Aar och til denne Dag for ett thusend Daler han mig Schuldig er. Thy quiter jeg forskreffne Erick Lang och hans Arffninge for forskreffne tresindstyffue Daler, ett Aars Rennte, och holde hannem och hans Arffuinge

At dette marked fandt sted i Viborg, var naturligt, fordi byen var sæde for retterting, herredage og i det hele taget et centrum for den jyske adel, hvilket betød, at snapstinget også fik en politisk dimension. Blandt andet udgik oprøret mod Christian 2. delvist herfra med en proklamation fra sammensvorne stormænd under snapstinget i januar 1523.

Snapstinget var ligesom Kieleromslaget, og i øvrigt som de store middelalderlige markeder i Champagne og Flandern, også en folkefest. Der findes både fra Kiel og Viborg adskillige beretninger om den løslupne livsudfoldelse, hvis omfang kunne volde myndighederne alvorlig bekymring. At morskaben også kunne være kapitalkrævende, fremgår ifølge Ahlman af godset Haseldorfs regnskaber, hvor det anføres, at ridder Hans von Ahlefeld var til omslaget i Kiel i 1499 sammen med sin sekretær Hagen. Han havde åbenbart brugt så mange penge på omslagsfor nøjelserne, at han måtte låne af sin sekretær. Denne anfører i regnskabet: »tom Kyl im Umschlag gev ik Herrn Hansen XVIII Mark von min eegen Geld«. ²¹

Der er således en række lighedspunkter mellem de to markeder, og selvom en del af aktørerne var de samme – først og fremmest den jyske adel – forblev Snapstinget som finansielt marked dog en lokal jysk begivenhed, som aldrig fik en international dimension som omslaget i Kiel. At der dog formentlig har været en, sikkert uformel, forbindelse mellem de to markeder, tyder placeringen af Snapstinget i ugen umiddelbart efter omslaget dog på.

De spørgsmål, der rejser sig, er: Hvem deltog i Kieleromslaget, hvorledes var de formelle rammer, og hvem sørgede for, at dette kreditmarked fandt sted?

Mens Kiels *Stadtbücher* rummer detaljerede oplysninger om deltagerne i byens rentemarked og betingelserne for de indgåede låneaftaler, er de samme bøger tavse med hensyn til, hvem der var deltagere i byens omslag, samt under hvilke betingelser låneaftaler blev indgået.

Den danske kronens finansielle aktiviteter på Kieleromslaget i 15- og 1600-tallet

Som allerede nævnt hentede de danske konger i det 16. og 17. århundrede i stort omfang deres kapital på omslaget i Kiel. Christian 1.s om-

dett aldellis schadislöss udi alle Maade. Til Vidnesbyrd trøcker jeg mitt Signett her neden for, och unterschreffuet mett egen Hand. Datum Viborg Snapsting then 20, Januarij Anno MDLXXXIII. Albrett Friis met egen Hand.«

²¹ L. Ahlman, s. 66-74.

fattende lånetransaktioner er allerede omtalt, men også Christian 2. optog store lån hos det holstenske ridderskab på Kieleromslaget i 1519-20 for at kunne finansiere sin krig mod Sverige,²² ligesom Christian 4.s deltagelse i trediveårskrigen havde bragt ham i betydelig gæld til den holstenske adel gennem lån på Kieleromslaget.²³ Det var imidlertid ikke alene store lån i krisituationer, som danske konger formidlede over Kieleromslaget, men også større og mindre løbende pengetransaktioner, herunder honorarer til embeds- og lensmænd.

Det var dog ikke blot de danske konger men også kirken, byer og den danske adel og selv bønder og borgerlige i hertugdømmerne, der betjente sig af dette pengemarked, snart som låntagere, snart som långivere. Der var dog én gruppe, der fremstod som de helt dominerende långivere, nemlig den holstenske adel.

De vigtigste kilder til den danske kronens finansielle aktiviteter på Kieleromslaget er omslagsregnskaber i Rigsarkivet,²⁴ Meddelelser fra Rentekammerarkivet²⁵ og Kancelliets Brevbøger samt Søren Balles kildeudgivelser.²⁶ Af hensyn til sammenligneligheden mellem de forskellige posteringer og transaktioner anføres i note ²⁷ de omtrentlige omregningsværdier – som dog kunne variere noget over tid – mellem de relevante møntenheder.

Som hovedregel varetog kongens rentemestre omslagsforretningerne i Kiel. Af rentemester Henrik Schultes omslagsregnskaber fra 1539 ses en række posteringer for betalinger af gæld til enkeltpersoner med angivelse af afdrag, rente og lånets hovedstol.²⁸ Lån, der daterer sig til afdøde Frederik 1. samt til Christian 2. udgør i alt 84.900 mark i hovedstol og 5.155 mark rente – altså en gennemsnitlig rente på 6 %. Christian 3.s egen indenlandske gæld andrager 190.425 mark hovedstol og

22 E. Albrechtsen: *Danmark-Norge 1380-1814*, Oslo 1997, s. 296.

23 P. Douglas Lockhart: *Denmark in the Thirty Years' War, 1618-1648. King Christian IV and the Decline of the Oldenburg State*, Selinsgrove (Susquehanna University Press) 1996, s. 230.

24 Regnskaber 1438-1559, Reg. 108A, arkivnr. 569 samt Kongens Kieleromslagsregnskaber 1564-1600 og 1601-1625.

25 J. Grundtvig (red.): *Meddelelser fra Rentekammerarkivet, indeholdende Bidrag til Danmarks Historie af utrykte Kilder*, København 1871.

26 S. Balle: *Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48, Registre og Regnskaber*, Memo 1987-1, Økonomisk Institut, Aarhus Universitet 1987; S. Balle: *Kronens Kreditorer på Kieleromslaget 1533-48*, Memo 1987-3, Økonomisk Institut, Aarhus Universitet 1987.

27 S. Balle: *Mønt, vægt og kornmål i Danmark i 1500-tallet*, Memo 1987-2, Økonomisk Institut, Aarhus Universitet 1987. 1 mark (mk) dansk = 16 skilling (s) à 12 penning (d). 1 mark lybsk = 16 skilling lybsk. 2½ mark dansk = 1½ mark lybsk = 1 gylden mønt. 1 Daler = 31 s. lybsk. 1 rhinsk guldgylde = 2 mark lybsk. Se endvidere S. Balle: *Statsfinanserne på Christian 3.s tid*, Århus 1992, s. 35-39.

28 RA, Regnskaber 1438-1559. Ny pakke 16.

11.803 mark rente og hans udenlandske gæld (bl.a. til kongen af Polen, kongen af Sverige og hertugen af Prøjsen) 69.436 mark hovedstol og 3.035 mark rente, altså en rente på 4.4 %.²⁹

Listen over kronens kreditorer på Kieleromslaget i perioden 1533-48³⁰, som i alt tæller 861 poster, viser den holstenske adels dominans som långivere, idet 158 af kreditorerne var medlemmer af slægten Rantzau, 55 af slægten Ahlefeldt, 39 af slægten von der Wisch, 18 af slægten Pogwisch og 11 af slægten Brockdorf.

Blandt kreditorerne findes dog også danske adelige, bl.a. Mogens Gøje og Knud Gyldenstjerne, endvidere Rådet i Hamburg, Kapitlet og Sankt Hans nonnekloster i Lübeck, og, hvad der er interessant, tre gældsposter til handelshuset Steffen Loitz³¹ – se nærmere nedenfor.

Men også kongens økonomiske mellemværender med den danske adel blev i stort omfang formidlet over Kieler Omslag. Astrid Friis omtaler således, at Christian 3.s rettertingskansler og medlem af rigsrådet, Anthonius Bryske, i 1545 besørgede omslagsforretningerne.³² Når det var et medlem af højadelen og ikke kongens sædvanlige rentemester, som dette år varetog omslagsforretningerne, kan det skyldes, at den danske adel var en vigtig kreditor, idet den havde ydet store lån til at bestride kongens omslagsudgifter, nemlig et samlet beløb på 41.765 daler og 10 skilling lybsk som led i kronens gældsafvikling til den holstenske adel. Størrelsen af dette beløb skal ses i lyset af, at et stor dansk gods beliggende på den mest frugtbare jord, Holme kloster på Fyn, i 1542 blev solgt for næsten samme beløb, nemlig 42.000 mark lybsk.³³

I 1596 udgjorde kronens lån på Kieleromslaget til danske adelige 13.300 daler og i 1603 76.000 daler.³⁴ Til gengæld var den kongelige lånoptagelse hos den holstenske adel i Kiel i 1626 nået op i nærheden af ¼ million daler.³⁵ Efter kejserkrigens afslutning med freden i Lübeck i 1629 måtte Christian 4. oprette en stående, hvervet hær, som i væsentligt omfang blev finansieret over omslaget i Kiel.³⁶ Gradvis ændredes dog kongens stilling på omslaget, således at han hen mod midten af det 17. århundrede i stigende omfang optræder som kredi-

29 S. Balle: *Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48, Registre og Regnskaber*, s. 115 ff.

30 S. Balle: *Kronens Kreditorer på Kieleromslaget 1533-48*, s. 3-170.

31 Samme, s. 86.

32 A. Friis: *Rigsraadet og statsfinanserne i Christian III's regeringstid*, København 1970, s. 55.

33 R. Hansen: *Der Kieler Umschlag*, s.122.

34 E. Ladewig Petersen: *Christian IV.s pengeudlån til danske adelige*, s. 28.

35 Samme, s.50.

36 S. Ellehøj (red.): *Christian IVs verden*, København 1988, s. 88-90.

tor, hvilket skete samtidig med, at Kieleromslagetets betydning var ved at ebbe ud.³⁷

Et eksempel på Christian 4.s aktiviteter på Kieleromslaget fremgår af et uddrag af hans instruktion til Gert Rantzau, som varetog kronens transaktioner på omslaget i 1597:

Es soll gemellter Unser Rath und Ambtman seine gelegenheit darnach anstellen: Das ehr vermittelst Gottlicher gnediger Verleihung, jegen nechst furstehend Trium Regum zum Kyel anlangen vnd zur Zeit vnd anfang des vmbchlags aldar zur stette sein könne. Wann ehr dar angelanget hatt ehr anfanglich bey der Durchlauchtigen Fürstin, Frawen Sophien zu Dennemark Norwegen ect. konigin etc. Wittwen, Vnsser freundlichen herzuigeliebten Fraw Mutter, dahin abgeordneten vmbchlags verwalltern sich zuerkundigen, wo, vnd wann, ehr die Funfzehn Tausent Taler welche I.K. vns Mütterlich, auf diese Zeit furzusetzen versprochen, zu empfangen, vnd als dann dieselben gegen ausreichung vnsser daruber gefertigten konigliche Obligation, die wir Jhm hiebey in Originalj, vnder vnssern vnd vnsser Burgen, Handzeichen, Secret, vnd Petzschafften, zu schicken annehmen, Jmgleichen soll ehr sich auch bey des Hochgebornen Fursten, vnssers freundlichen lieben Vettern vnd Geuattern, Herrn Johanness, Erben zu Norwegen, Herzog zu Schleswig Holstein ect. Vmbchlags verwaltern, wegen 28000 taler welsche I K. Vns zu uerstrecken versprochen, wo sie die zuempfangen erkundigen vnd die auch gegen ausreichung vnsser daruber aufgerichteten vnd Jhme vnssern Rath zugefertigten Obligation, annehmen. Vber dis soll ehr furder von nachbeschreibenen Vnssern Stathallter Rathen vnd Ambtleuten gegen seine quittung empfangen vnd annehmen, wie folget.³⁸

Efter selve instruktionen fulgte detaljerede instrukser for de enkelte betalinger og indtægter. Indtægterne udgjorde i alt 101.690 daler og udgifterne 109.708 daler, dvs. der var en manko på 8.018 daler. Til slut kom derfor en instruks til Gert Rantzau om, hvordan han løste dette problem. Han skulle optage et lån i Kiel i sit eget navn, til den lavest mulige rente, stort nok til at dække udgifterne, og indløse de af kongen

³⁷ E. Ladewig Petersen: Der Kieler Umschlag in nordwesteuropäischer Perspektive, s. 66.

³⁸ RA, Vmbschlag Anno 1597, Kongens Kieler Omslagsregnskaber 1564-1600.

udstedte obligationer. Kongen lover til gengæld at holde Rantzau skadesløs og betale såvel hovedstol som renter på næste omslag i 1598.

Det er interessant, i lyset af den senere diskussion af omslagets struktur, at lånetransaktioner mellem kongen og den danske adel, som ikke direkte involverede holstensk kapital, skete over omslaget i Kiel. Det betyder formentlig, at der her fandtes nogle strukturelle forhold, som gjorde, at det på trods af den ubekvemme geografiske beliggenhed var mere hensigtsmæssigt at ordne kapitaltransaktionerne i Kiel end i København eller Viborg.

Den danske adel optog i øvrigt så store og dyre lån på omslaget i Kiel i slutningen af 1500-tallet, formentlig som følge af krise i afsætningen af kvæg og en afdæmpning af kornpriserne,³⁹ at præsten og historikeren Anders Sørensen Vedel i 1591 taler om den danske adels tiggergang i Kiels gader, hvor de i *octavis trium regum* (20 dage efter jul) optog lån til ågerrenter på 8, 10 eller sågar 12 % – om end den sidste rentefod formentlig er overdrevet.⁴⁰

Den holstenske adel som dominerende långivere

De afgørende aktører på Kieleromslagets kreditorside var den holstenske adel, hvoraf nogle af de mest betydningsfulde familier allerede er nævnt. Disse tjente ikke alene deres formuer på godsdrift men også som krigsherrer. Dertil kom, at de drev en betydelig handels- og købmands- samt produktionsvirksomhed. I 1500-tallet stod den holstenske adel for en omfattende kvægekseport, og i begyndelsen af 1600-tallet påbegyndtes eksport af mejeriprodukter. Hertil kom industriproduktion, f.eks. teglværker og møllerier, hvor der fremstilledes mel, tømmer, olie, papir og krudt.⁴¹ I slutningen af 1500-tallet blev der i kraft af gunstige energi- og råstofforsyninger i omegnen af Lübeck og Hamborg opbygget et adeligt domineret industriområde med Rantzau-familien som den drivende kraft. 39 møllerianlæg eller fabrikker kan påvises, som ud over de nævnte produkter forarbejdede kobber og jern.⁴² Også i skibsfart og i sildefiskeriet i Østersøen var Rantzauerne aktive deltagere.⁴³

³⁹ E. Ladewig Petersen: *Christian IV.s pengeudlån til danske adelige*, s. 41.

⁴⁰ E. Ladewig Petersen: *Der Kieler Umschlag in nordwesteuropäischer Perspektive*, s. 67.

⁴¹ H. Kellenbenz: *German Aristocratic Entrepreneurship: Economic Activities of the Holstein Nobility in the Sixteenth and seventeenth centuries. I: Explorations in Entrepreneurial History*, vol. 6, 1953, s. 103-114.

⁴² H. Kellenbenz: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, vol. 1, *Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, München 1977, s. 244.

⁴³ H. Kellenbenz: *The Rise of the European Economy. An Economic History of Continental Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, London 1976, s. 67.

Den slesvig-holstenske adel handlede i de fleste lande, lige fra Narva i Rusland til Spanien og Italien, og i 1558 dannede den gottorpske kansler Adam Tratziger sammen med en gruppe holstenske adelige et kompagni, som gik ind i den lukrative engelske uldhandel. Et spansk gesandtskab berømmede således i 1594 Kay Rantzau for, at hans og hans adelige fællers handel strakte sig over hele Europa.⁴⁴ Med andre ord, den holstenske godsbesiddende adel var kapitalister *avant la lettre* og havde behov for at geninvestere sit kapitaloverskud.

Frederik 1. havde i 1524 som tak for den holstenske adels støtte til kampen om den danske krone ikke alene fornyet Ribe-privilegiet men også udvidet det væsentligt, bl.a. ved at yde toldfrihed for adelens indkøb til eget brug og toldfrihed for salg af egen overskudsproduktion, hvad der i sagens natur gjorde den kommercialiserede godsdrift yderst lukrativ.⁴⁵ Hertil kom, at den holstenske adel rådede over såkaldte »frie huse« i Kiel, Eckernförde, Rendsburg, Slesvig og Flensburg, hvor de kunne handle uden at betale skat.⁴⁶ I Kiel fandtes således 38 adelige frie huse, hvorfra, der kunne drives enhver form for handels- og anden økonomisk virksomhed.⁴⁷

Så stor var den holstenske adels kapitalstyrke, at den under højkonjunkturen, særligt takket være de høje kornpriser, i 1550 optrådte som kreditorer på det internationale pengemarked i Antwerpen i forhold til både den engelske konge og den tyske kejser. Johann Rantzau havde sammen med Franz von der Halle (hans svoger) i 1550 lånt den engelske konge Edward 6. 70.246 Carolusgylden (1 Carolusgylden = 20 skilling lybsk), og i 1552 anførtes Johann Rantzau yderligere som kreditor for 18.559 gylden til den engelske krone.⁴⁸

Heinrich Rantzau havde i midten af 1550'erne lånt byen Antwerpen 375.000 daler og under den nordiske syvårs krig ydet Frederik 2. et lån på 70.000 daler. Reimer Hansen har beregnet, at de lån, Rantzau havde ydet Antwerpen og Frederik 2., selv med korrektion for den forringelse af den lybske mark, som var sket i den mellemliggende periode, var 2,8 gange større end den samlede pantesum, Christian 1. i 1470 skyldte samtlige sine adelige kreditorer.⁴⁹

44 A. Jürgens: *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin 1914, s. 56.

45 R. Hansen: *Der Kieler Umschlag*, s. 116.

46 H. Kellenbenz: *German Aristocratic Entrepreneurship*, s. 107.

47 A. Jürgens: *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, s.55.

48 R. Ehrenberg: *Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, Jena, 1896, s. 266.

49 R. Hansen: *Der Kieler Umschlag*, s. 120.

Den holstenske adel fik i midten af 1500-tallet forrentet sin kapital på pengemarkedet i Antwerpen med 9-12 %, men da der omkring 1570 skete en betydelig tilførsel af kapital til Antwerpen fra de sydeuropæiske pengemarkeder faldt renten til omkring 5 %, og holstenerne trak derfor deres penge tilbage til Kiel – for nogles vedkommende med betydelige tab. Ladewig Petersen mener, at dette betød, at omslaget i Kiel herefter i stigende omfang fik karakter af et regionalt og ikke et internationalt pengemarked i et højrenteområde.⁵⁰ At dette måske ikke helt var tilfældet, tyder en episode omtalt af Kellenbenz på: I 1589 besøgte den engelske købmand William Milward Tyskland for at rejse penge til Lord Walsingham. Efter at have undersøgt mulighederne i Hamburg overvejede han at besøge Augsburg og Frankfurt, hvor han forventede at kunne låne til lavere rente. I mellemtiden skrev han imidlertid, at han planlagde at tage til et sted kaldt »the Kiele ... where there was a yearly meeting of the chiefest gentlemen of those parts to call in, continue, or newly put out their moneys«. Her håbede han at optage et lån til en favorabel rente.⁵¹

Den holstenske adel optrådte imidlertid ikke kun som långivere. Deres talrige aktiviteter, jf. ovenfor, har naturligvis i perioder givet tab eller krævet investeringer, som ikke kunne dækkes af den løbende pengestrøm, således at de også måtte deltage i omslaget som låntagere. At det rent faktisk var sådan, viser det begrænsede kildemateriale, som denne artikels forfatter har haft adgang til, nemlig de få, og ufuldstændige, adelige holstenske privatarkiver, der findes i Rigsarkivet i København,⁵² samt kildeudgivelser fra Rantzaufamiliens stamgods Breitenburg.⁵³

I Adolf von der Wischs privatarkiv findes således tolv obligationer, forfaldne til betaling på omslaget i Kiel, til bl.a. Friedrich von Buchwald, Joachim Brockdorff, Franz Halte, Barbara Sehestedt og Joachim Kohlblatt. I Heinrich von der Wisch zu Wittmolds privatarkiv findes tre obligationer til henholdsvis Gertrud von der Wisch, Heinrich von

50 E. Ladewig Petersen: Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650, s. 293.

51 H. Kellenbenz: *German Aristocratic Entrepreneurship*, s. 109, fodnote 30.

52 I Rigsarkivet i København findes i begrænset omfang holstenske adelige privatarkiver: Adolf Philip von der Wischs privatarkiv (arkivnr. 2255), Heinrich von der Wisch zu Wittmolds privatarkiv (arkivnr. 6524), Hans Rantzaus privatarkiv (arkivnr. 1588) og Paul Buchwalds privatarkiv (arkivnr. 375).

53 K. Hector, W. Prange (red.): *Herrschaft Breitenburg 1256-1598*, Neumünster 1959. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, im Auftrage der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, nach Vorarbeiten von Heinrich Kochendörffer, bearbeitet von Werner Carstens, hrsg. vom Schleswig-Holsteinischen Landesarchiv, vol. 9.

Ahlefeld og Gerhard Neerman, som forfaldt i Kiel, og i Hans Rantzau's privatarkiv findes en obligation til Salzau Rentorf – i øvrigt det eneste dokument der findes i arkivet. Alle disse obligationer stammer fra perioden 1639-1657 med undtagelse af den sidste, som er fra 1588. Hovedstolene varierer mellem 100 og 1.800 daler, og renten er med tre undtagelser 6 %, idet en rente på 4 % og 5 % findes i tre lån, hvor kreditor og debitor var af samme familie.

I Paul Buchwalds privatarkiv findes seks obligationer, som forfaldt i Kiel i tiden 1641-1651. Kreditorer var bl.a. Henrik Ahlefeldt (svoger), Johan Barchskat (købmand i Lübeck), Heinrich von der Wisch, Johan Kielmann von Kielmannsegg samt »hochgelernte Theodor Lent« (sandsynligvis en embedsmand). Hovedstolene varierede mellem 500 og 3.000 daler, og renten var 6 %. Lånet til Johan Kielmann, som var fra 1647, drejede sig om 3.000 daler, som Ditlev von Ahlefeldt havde lånt af Kielman. Paul Buchwald gik ind som selvskyldnerkautionist for Ahlefeldt og forpligtigede sig til at betale beløbet til Kielmann på Kieleromslaget til den aftalte termin. I arkivet findes Kielmanns kvittering for tilbagebetaling af hovedstolen dateret 12. januar 1649 samt en kvittering for rentebetaling på 190 rd. dateret 12. januar 1648. Renten var 7 %. Buchwald har måttet stille sikkerhed ikke alene i sin ejendom, men har også måttet forpligte sig til personlig arrest – *Einlager* – se nærmere nedenfor.

Med en enkelt undtagelse er alle de ovenfor nævnte obligationer skårne (markeret som indfriet), eller der findes kvittering for betalingen.

I Breitenburgarkivet findes i alt 27 poster fra perioden 1530-1598, med låneaftaler, som forfalder på omslaget i Kiel, mellem på den ene side medlemmer af familien Rantzau og på den anden side medlemmer af familierne von Qualen, Sehestedt, von der Wisch, Pogwisch, Buseke, Puke og Plesse. Renten er i alle de lån, hvor den er angivet, 6 %.

Sikkerhedsstillelsen er som hovedregel debitorens ejendom, undertiden inkluderende hele landsbyer. I dokument nr. 150 fra 1527 stiller Joachim Rantzau zu Schönweide ikke alene sit gods men også landsbyerne Grebin og Görnitz som sikkerhed til sine kautionister (Johann Rantzau, Henneke Sehestedt og Clemens von der Wisch) for en gæld på 4.000 mark lybsk, der forfalder til betaling i Kiel.⁵⁴ I to af lånene (nr. 149 og 235) indgår yderligere som sikkerhed forpligtelse til Einlager, en forpligtelse som ikke alene gjaldt Joachim Rantzau, men også hans kautionister.⁵⁵

54 Samme, s. 70.

55 Samme, s. 93: »1535. Januar 6-13. Jachym Plesse zu Rosdorf bekennt, Frau Öl-

Selvom ovenstående kun repræsenterer en begrænset del af det kildemateriale, som vedrører de holstenske adelsfamilier, illustrerer det dog, at disse familiers interne finanstransaktioner i stort omfang skete over Kieleromslaget.⁵⁶

Også fyrstehoffet i Gottorp finansierede i stort omfang sit forbrug over omslaget. Af hoffets omslagsregnskab for 1598 fremgår, hvor store summer det drejede sig om, ligesom det fremgår, at stort set alle kreditorerne tilhørte den holstenske adel.⁵⁷ Der var således afdrag på gæld samt rentebetaling alene til Detlef Rantzau og Hans von der Wisch på i alt 12.660 daler. Hertil kommer diverse betalinger for varer, ydelser til slægtninge etc., således at de samlede omslagsbetalinger løb op i 87.396 daler. Rentesatsen var på alle lån undtagen ét 6 %.

I 1605 havde hertugen en gæld i Kiel på 423.000 daler som skulle forrentes med 6-7 %, hvad der kunne være endt med det gottorpske hofs fallit, hvis ikke enkedronning Sofie var trådt til med meget betydelige lån.⁵⁸

Som anført under Henrik Schultes omslagsregnskaber fra 1539 var også kirken aktiv på omslaget i Kiel. Troels Dahlerup angiver, at det var almindeligt, at kirken drev udlånsvirksomhed, i begyndelsen af 1500-tallet var det ofte til en rente på 10-20 % (vist nok overvejende i Slesvig) men senere til 6¼ %.⁵⁹ På omslaget i Kiel har kirken dog utvivlsomt været nødt til at tilpasse sig dette markeds rente. I Henrik Schultes omslagsregnskab for 1534 er der tre lån til kirken (Frueerne i St. Johannis i Lübeck, Kapitlet i Lübeck og Vicarien i Kiel) med rentesatser på 5 % og 6 %. Den samme rente ses i to lån til kirken i Joachim Becks omslagsregnskab fra 1547.

Kongens jyske rentemester Jørgen Pedersen fik i 1552 i opdrag at forhandle med de jyske domkapitler og et par klostre om at yde et lån på i alt 2.900 daler; pengene skulle være indbetalt senest 6. januar, da

gard Rantzau, Hinrichs Witve, 200 ml mit 12 m Rente schuldig zu sein, zahlbar in den nächsten acht Tagen der heiligen drei Könige. Bürgen zu gesamter Hand mit Einlagerverpflichtung: Hartich Wulf zu Kiel, Hartich Krummendiek Ottos Sohn, Jürgen von Ahlefeld Wulfs Sohn«.

⁵⁶ I Landesarchiv Schleswig-Holstein findes, bortset fra Rantzauslægten, kun ganske få holstenske adelige privatarkivalier fra denne periode. En væsentlig del af disse findes formentlig i de respektive familiers privateje.

⁵⁷ L. Andresen, W. Stephan: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659*, Bd. 1, Kiel 1928, s. 411-420.

⁵⁸ E. Ladewig Petersen: *Der Kieler Umschlag in nordwesteuropäischer Perspektive*, s. 64ff.

⁵⁹ T. Dahlerup: *Kirche und Kredit: ein Beiträge zur Geldwirtschaft im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Dänemark*. I: *Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte*, vol. 27, 1991, s. 171-80.

kongen nødvendigvis skulle bruge en sum penge til sit og rigets behov på dette tidspunkt. Der er næppe tvivl om, at dette beløb skulle dække fordringer, som forfaldt under Kieleromslaget.⁶⁰ Ovenstående eksempler er alle fra perioden omkring reformationen. Fra perioden 1601-1625 er der i omslagsregnskaberne ikke fundet transaktioner, hvor kirken var involveret.

Andre aktører

Det har hidtil været hævdet, at de kombinerede købmands- og bankierhuse, som de kendes fra pengemarkederne i Sydtyskland og Flandern, ikke var aktive på omslaget i Kiel.⁶¹

Ved en systematisk gennemgang af Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48 findes dog tre finanshuse som kreditorer, først og fremmest handelshuset Loitz.⁶² Dette købmands-finanshus var af format som de store sydtyske, måske lige med undtagelse af Fugger.⁶³ Det blev grundlagt i Stettin i slutningen af 1400-tallet og voksede i første halvdel af 1500-tallet til et internationalt købmands- og bankierhus.

I Kronens omslagsregnskab for 1537-39 findes fem poster, hvor Loitz optræder som kreditor,⁶⁴ og i forbindelse med salget af godset Holme kloster på Fyn til Heinrich Rantzau optog Frederik 2. et lån på 60.000 daler af sin statholder til indfrielse af en gæld til handelshuset Loitz.⁶⁵

Men også huset Fugger optræder i kongens omslagsregnskaber. I Henrik Schulte omslagsregnskab for 1539 findes følgende post: »127 mark 14 s. also 26 daler, de he deme Fuggerschen gesantenn van ko. Mt. Donn scholde, vnnd vertich daler, welliche tor teringe edder dartho ko. mt. allerleyge vorbestellen scholde«. ⁶⁶

Altså en betaling til det augsburgske købmands- og finanshus Fuggers repræsentant på 127 mark og 14 s. samt 40 daler til fortæring.

60 Kancelliets Brevbøger 1551-55, s. 197.

61 E. Ladewig Petersen: Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650, s. 293.

62 S. Balle: *Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48*.

63 J. Papritz: Das Handelshaus der Loitz zu Stettin, Danzig und Lüneburg. I: *Baltische Studien*, Neue Folge. vol. 44, 1957, s. 73-94.

64 S. Balle: *Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48*, s. 1-13. Delomslagsregister ca.1537 til ca. 1539. Delomslagsregnskabet findes under Danske Kancelli, Vejledende arkivregistraturer I. B.II.1534-88. Diverse kammersager II. Rentekammerafd. 1. 1536-88.

65 R. Hansen: Vom Holmekloster zu Rantzausholm (1566-68). *Geschichte und geschichtliche Bedeutung eines Gutkaufs*. I: Klaus Friedland (red.): *Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraums*, Lübeck 1973, s. 83-84.

66 S. Balle: *Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48*, s.112.

Et noget beskedent mellemværende med Tysklands største finanshus – men dog et mellemværende. Om der er tale om et lån, er nok tvivlsomt, beløbets størrelse taget i betragtning. Mere sandsynligt drejer det sig om et honorar for en tjenesteydelse.

At Kronen havde ret omfattende forbindelse med Fugger, er der imidlertid flere holdepunkter for, og ovenstående regnskabspost kan, trods beløbets beskedne størrelse, tages som udtryk for, at en del af de to kontrahenters mellemværender afvikledes over omslaget i Kiel.⁶⁷

Om end den direkte evidens for transaktioner mellem den danske krone og Fugger over Kieleromslaget begrænser sig til ovenstående eksempel, forekommer det nærliggende, at mellemværender blev afhandlet i Kiel, hvor Fugger trods alt havde en repræsentant. Det kan desuden ikke udelukkes, at en del af kongens og Fuggers økonomiske transaktioner skete indirekte gennem andre af kongens kreditorer, først og fremmest den holstenske adel, som Fugger også havde forretninger med.

Jeg har foretaget en systematisk gennemgang af såvel Balles posteringer som af omslagsposteringer anført i Danske Magazin for at undersøge om nogen af de i denne periode aktive sydtyske finanshuse ud over Fugger optræder i omslagsregnskaberne. Dette er ikke tilfældet.⁶⁸

Det ville være nærliggende at antage, at købmandshuse i Hamburg var aktive på Kieleromslaget. Det er dog kun lykkedes at finde lånearrangementer mellem den danske krone og ét hamburgsk finanshus nemlig købmands- og bankierhuset Huge. Johan Huge optræder i Henrik Schultes omslagsregnskab for hertug Christian for året 1534: »Salig Hr. Johan Huges arvinger i Hamborg 3000 mark lybsk hovedstol og 200 mrk lybsk rente«. Altså et lån til 7 % optaget før 1533.⁶⁹

I Henrik Schultes omslagsregnskab for 1539 findes følgende post un-

67 RA, Tyske Kancelli, indenrigske afdeling. A 1. Register Aller vnd yetzlicher Contract handel vnd Begenadung so in zeit meiner wolffen von vtenhouen Cantzlers von ku. Maiestat ect. Aus derselben Canzley Ausgangen.

Fol.29r- 30v.: »Der vocker von Augsburg Begnadung Jm reich zu Denmargken Belangende das Kupfer ect«.

68 R. Ehrenberg, s. 191-265. Det drejer sig om følgende sydtyske finanshuse, alle fra Augsburg eller Nürnberg:

Adler, Ebner, Fürnberger, Furtenbach Futterer, Grimel, Harsdörfer, Haug, Herbrod, Herwart, Höchstetter, Imhof, Ingold, Jäger, Kleberg, Kraffter, Manlich, Meuting, Paumgartner, Pimel, Pömer, Prechter, Rehlinger, Rem, Seiler, Tucher, Welser og Zansmeister.

69 S. Balle: *Kronens Kreditorer på Kieleromslaget 1533-48*, s. 79; *Danske Magazin*, 4. rk., 3 bd., s. 24. Her står yderligere som fodnote 2: »Den hamburgske borgmester Hr. Johan Huge, der levede endnu i 1497, var en tid Hamburgsk befalingsmand på Steinburg i den tid (1465-1485), da dette amt var pantsat til Hamburgerne. Til de her nævnte arvinger hører vistnok den senere nævnte Cillige Huge.«

der »Rente af Kong Christians gæld på houbreve«: »300 mr. Cyllien Hugen tho Hamborch, vp 5000 mr. Houetstoles«,⁷⁰ dvs. en rentebetaling på 6 % på et lån hos en efterfølger, muligvis enken, efter Hamborgkøbmanden Johan Huge. I Danske Magazin står i fodnote til denne post: »Vistnok enke efter den oven nævnte hamborgske borgmester Hr. Johan Huge. Halvdelen af den her nævnte sum blev betalt i 1540, men synes atter lånt til kongen i 1542«. ⁷¹

I Anthonius Bryskes omslagsregister for 1546 findes en gældspost til Huge på 1413 daler,⁷² og i Christian 2.s omslagsregnskab for 1521 optræder Huge som kreditor for et lån på 1.500 mark lybsk til en rente på 6 %.⁷³

Det har ikke været muligt med sikkerhed at identificere andre lånearrangementer med hamborgske købmænd eller finanshuse på omslaget i perioden 1537-48 og heller ikke i perioden 1601-1625.

Jeg har undersøgt, om de brandenburgske finanshuse, som i kraft af deres forbindelser med Loitz, jf. ovenfor, var aktive i Kiel, omend hovedomslagspladsen for disse huse var Leipzig.⁷⁴ I begyndelsen og midten af 1500-tallet var den brandenburgske adel, ligesom den holstenske, meget kapitalstærk og var vigtige kreditgivere. I modsætning til deres holstenske standsfæller havde de imidlertid ikke formået at opbygge et eget kapitalmarked, hvad nærheden til Leipzigermessens formentlig er en del af forklaringen på, og i modsætning til Kiel var finanshusene her næsten obligatoriske mellemmand, idet der ved optagelse af større lån skulle medvirke en formidler med særlig fuldmagt fra kurfyrsten.⁷⁵

Nogen direkte forbindelse til brandenburgske finanshuse eller mellem omslaget i Kiel og pengemarkedet i Leipzig, bortset fra det forhold, at finanshuset Loitz opererede begge steder, er der ikke fundet holdepunkt for.

Selvom de lybske købmandshuse næppe i større omfang var involveret i finanstransaktioner, som ikke direkte havde noget med deres handel at gøre, er det dog undersøgt, om de af Dollinger nævnte, store lybske købmandshuse optræder i de danske registre over Kieleromslaget.⁷⁶ Dette er ikke tilfældet.

70 S. Balle: *Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48*, s. 56.

71 *Danske Magazin*, 4. rk., 3. bd., s. 32.

72 S. Balle: *Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-48*, s. 128.

73 G. Galster: *Danske middelalderlige regnskaber*, 1 Rk., 1 Bd., København 1944, s. 154.

74 H. Rachel, J. Papritz, P. Wallich: *Berliner Grosskaufleute und Kapitalisten*. Det drejer sig om følgende huse: Grieben, Lindholz, Tempelhof, Echart, Matthias og Krappe-Weiler. Særlig Lindholz havde låneforretninger sammen med Loitz, bl.a. til kurfyrsten af Brandenburg. (s. 213).

75 H. Rachel, J. Papritz, P. Wallich: *Berliner Grosskaufleute und Kapitalisten*, s. 13.

76 P. Dollinger: *Die Hanse*, Stuttgart, 1966, s. 209-43. Det drejer sig om Miles, Wittenborg, Limberg, Nagel, Veckinchusen, Castorp og Mulich.

Det må på basis af ovenstående konkluderes, at kombinerede købmands- og finanshuse faktisk var aktive på Kieleromslaget, om end omfanget af deres samlede engagementer ikke lader sig fastlægge. Den kendsgerning, at der i den ovenfor analyserede, relativt begrænsede periode, i forbindelse med låneforretninger, som alene angik den danske krone, findes ni låneforhold, som har relation til kendte finanshuse, betyder, at disse har spillet en noget større rolle, end man hidtil har ment. At deres aktiviteter var beskedne i forhold til den holstenske adel, efterlader disse kilder dog ingen tvivl om.

Også borgere og bønder var aktive på omslaget, om end omfanget er ukendt. Rubow anfører i sin afhandling om renteforhold i Danmark, at han i sin undersøgelse af de 90 Kieleromslags-breve han var stødt på bl.a. i Statsarkivet i Slesvig, kun fandt tre oprettet mellem borgerlige personer – alle tre udstedt gennem en kendt Kieler-notar til en rente på 6 %.⁷⁷

I sine undersøgelser over slesvigske bønders regnskaber har Bjørn Poulsen flere eksempler på låneforretninger af beskedent omfang, som afhandlede over omslaget i Kiel. Endvidere er der eksempler, som tyder på, at professionelle pengeudlånere var aktive også på denne mere ydmyge del af omslaget.⁷⁸

I 1600-tallet første fjerdedel skete der gradvis en opbygning af et kapitalmarked i kongeriget, idet ikke mindst de store københavnske købmænd, var i stand til at udlåne betydelige summer. Omkring 1625 udgjorde 63 % af den danske adels gæld lån hos holstenerne, mens dette tal var reduceret til mindre end 5 % 25 år senere.⁷⁹ Opbygningen af et dansk kapitalmarked samtidig med, at Hamburgs bank blev etableret i 1619, gjorde, at omslaget i Kiel gradvis mistede sin betydning.

Kieleromslagets struktur

En diskussion og analyse af, hvordan omslaget i Kiel fungerede, rejser flere spørgsmål, end det med den eksisterende viden er muligt at besvare. De centrale spørgsmål er: Hvordan kom lånearrangementerne i stand, hvordan var gældsbevisernes udformning og sikkerhedsstillelse, og hvordan gennemførtes betalingerne?

⁷⁷ A. Rubow: *Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov*, København 1914, s. 112-118.

⁷⁸ B. Poulsen: *Bøndernes penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Landbohistorisk Selskab 1990, s. 109-13.

⁷⁹ E. Ladewig Petersen: *Die Entstehung des Bodenkredits in Dänemark, 1630-1730*. I: Michael North (red.): *Kredit im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*, Köln 1991, s. 183.

Lånearrangementernes iværksættelse

Der eksisterede ikke nogen børs i moderne forstand i Kiel, men nok et marked, som naturligvis kan fungere som en uformel børs. Man har dog svært ved at forestille sig større långivere og låntagere vandre rundt på et marked for mere eller mindre tilfældigt at finde hinanden. Denne tanke forekommer helt urealistisk, når vi taler om konge- og fyrstehuse som aktører på lånemarkedet. Reel viden om, hvordan lånearrangementerne på Kieler Umslag rent faktisk kom i stand, er imidlertid meget sparsomme, og det er derfor rimeligt at rette blikket mod andre samtidige pengemarkeder, hvor vores viden om deres praktiske funktion er bedre underbygget end for Kiels vedkommende.

I to af Nordeuropas største finanscentre, Brügge og Antwerpen, var, som tidligere nævnt, de store italienske købmands- og bankierhuse aktive på lånemarkedet allerede i 13- og 1400-tallet: Mod en fast forrentning tiltrak de kapital, som de herefter kunne udlåne – altså noget der ligner moderne bankforretning baseret på en rentemarginal.⁸⁰ Men blandt de førende Antwerpen-kapitalister taltes også gennem flere årtier medlemmer af den holstenske adel, frem for alt Rantzau, men også Ahlefeld og Brockdorff.⁸¹ Med andre ord, de dominerende kapitaludbydere i Kiel, den holstenske adel, færdedes hjemmefra på et af de største internationale kapitalmarkeder i Nordeuropa, og de fysiske rammer for kreditmarkedet i Kiel har derfor efter al sandsynlighed haft lighed med de forhold, man kendte fra Antwerpen. Det er derfor sandsynligt, at pengeforretningerne i første række er foregået i den holstenske adels egne huse; konkret ved man imidlertid intet sikkert herom.

I Brügge og Antwerpen opererede de italienske købmands- og bankierhuse oftest gennem filialer ledet af en »faktor«, og allerede fra middelalderen kendes flere af de huse, hvor de holdt til, bl.a. det hus, der var basis for Medicis finansoperationer i Brügge.⁸² Holstenerne havde på linje med de italienske finanshuse egne faktorer i Antwerpen⁸³ og dermed utvivlsomt også egne fysiske rammer, hvad enten det var huse de ejede eller lejede.

Da den holstenske adel i stort omfang var grund- og husejere i Kiel er det sandsynligt, at deres kapitalforretninger blev udført i disse huse. Dette bestyrkes af, at en del af disse adelige huse, som nævnt ovenfor,

80 R. de Roover: *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, s. 40-42.

81 R. Ehrenberg: *Das Zeitalter der Fugger*, s. 265.

82 R. de Roover: *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, s. 174.

83 A. Jürgens: *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 57.

var »frihuse« (*Freihäuser*), hvor adelen kunne udøve borgerlige erhverv uden at skulle betale skat.⁸⁴ Ifølge en fortegnelse fra 1532 fandtes 38 adelige husbesiddere i Kiel, men hvor mange af deres huse, som har været frihuse, vides ikke.⁸⁵ Tallet er formentlig faldet op gennem det 16. århundrede, og i 1603 bekendtgjorde hertug Johann Adolf, at der ikke fremover skulle gives privilegier til frihuse.⁸⁶ Selvom der ikke blev givet nye privilegier, ser det dog ud til, at de »frihuse«, som fandtes, eller i hvert fald en del af dem, har bevaret deres rettigheder, idet der så sent som i 1800-tallet endnu fandtes adelige frihuse.

Volbehr har foretaget en systematisk gennemgang af ejerskabet til husene i de forskellige gader på grundlag af bevarede oplysninger i Kiels Stadtarchiv.⁸⁷ Det fremgår bl.a., at i byens hovedgade Holstenstrasse ejede de adelige familier fem ejendomme, hvoraf tre tilhørte medlemmer af Rantzau-slægten. I Kehdenstrasse var der seks adelige husejere.

Hvor mange af disse adeligt ejede huse der var privilegerede »frihuse«, kan ikke fastslås, idet Volbehr kun i detaljer beskriver to huse, som med sikkerhed var frihuse, idet de havde bevaret deres privilegier indtil begyndelsen af 1800-tallet.⁸⁸

Det må anses for sandsynligt, at disse frihuse har udgjort de fysiske rammer for den væsentligste del af den holstenske adels pengeforretninger under Kieleromslaget. Man må jo ikke glemme, at i modsætning til de store kapitalmarkeder i Brügge, Antwerpen og Amsterdam, som var i funktion hele året og dermed havde behov for permanente »institutioner«, så var omslaget i Kiel en otte dage varende begivenhed én gang om året, hvor det må have været helt naturligt, at forretningerne udførtes på steder, som havde andre funktioner den øvrige del af året.

Man kan så spørge, om fyrsterne, herunder den danske konge, afgjorde deres kapitalforretninger med den holstenske adel i dennes frihuse. Kilderne siger intet om dette, men da disse pengeforretninger i praksis er blevet udført af repræsentanter for de egentlige kreditorer og debitorer, kan det meget vel i et eller andet omfang være tilfældet. Vi ved, at den danske kronens pengeforretninger blev udført af kon-

84 F. Volbehr: Die kieler adeligen Freihäuser. I: *Mittheilungen der Gesellschaft für kieler Stadtgeschichte*, 1. Heft, 1877, s. 3-27.

85 F. Volbehr: *Beiträge zur Topographie der Stadt Kiel in den letzten drei Jahrhunderten*, Kiel 1881, s. 131.

86 F. Volbehr: Die kieler adeligen Freihäuser, s. 6.

87 F. Volbehr: *Beiträge zur Topographie der Stadt Kiel in den letzten drei Jahrhunderten*, s. 140-151.

88 F. Volbehr: Die kieler adeligen Freihäuser, s. 5.

gens rentemestre, og da holstenerne lod sig repræsentere af faktorer på de store helårlige pengemarkeder, bl.a. i Antwerpen, må det anses for sandsynligt, at de også under Kieleromslaget har haft professionelle hjælpere til at varetage den praktiske gennemførelse af de finansielle transaktioner. Med andre ord, repræsentanterne for de to parter kan meget vel tænkes at have afgjort en større eller mindre del af deres pengeforretninger i adelens huse.

Interessant er, at i et af de tidligste lånedokumenter med relation til Kieleromslaget, nemlig et pantebrev udstedt af Christian 1. til Henning Poggwisch med slottet Lütken som brugeligt pant for et lån på 28.000 lybske mark, dateret 4. oktober 1470, angives specifikt det hus, hvor betalingen skal finde sted:

... unde wol betalen in golde unde in schillyngeren tome Kyle in Jasper Schulten huse, dar he nu inne wonet, edder in ener anderen sekeren stede ime lande to Holsten ...⁸⁹

Dette støtter formodningen om, at betalingerne på omslaget også senere har fundet sted i bestemte huse.

Spørgsmålet er så hvilke personer, som konkret gennemførte lånetransaktionerne og forhandlede betingelserne – rente, løbetid, sikkerhed – på plads. Selvom der, som beskrevet ovenfor, er sikre holdepunkter for, at finanshuse har deltaget på Kieleromslaget, findes der ingen særlige tegn på, at de fungerede som mellemmand eller formidlere af kapitaltransaktioner mellem den holstenske adel og dens debitorer – udelukkes kan det dog ikke. Som nævnt ovenfor har man imidlertid holdepunkt for, at den holstenske adel gennemførte sine pengeforretninger i Antwerpen gennem egne »faktorer«, men hvem disse var, ved vi ikke. Mest sandsynligt var det finansoperatører »købt« af de professionelle finanshuse.

At medlemmer af adelsslægterne *har* kunnet varetage de økonomiske transaktioner, viser dog den kendsgerning, at Gert Rantzau i årene omkring 1620 fungerede som kongens omslagsforvalter.

Der er som nævnt ingen holdepunkter for, at offentlige myndigheder, i lighed med hvad der gjaldt for rentemarkedet, var involveret i omslagets lånetransaktioner som garant for låneaftalernes juridiske holdbarhed. Reimer Hansen har ikke fundet holdepunkt for, at notarer har medvirket på omslaget i Kiel,⁹⁰ men umiddelbart forekommer det

89 G. Hille (red.): *Registrum König Christian des Ersten*, Kiel 1875, s. 121-22.

90 R. Hansen. Personlig meddelelse.

dog sandsynligt, at dette har været tilfældet, i hvert fald i forbindelse med større lånoptagelser. Der er fundet et enkelt eksempel, som kunne tyde på det. I Breitenburgs arkiv er fundet et notat dateret 15. juni 1575, hvor der står:

Hans Blome, wohnhaft zu Eckernförde, verkauft Heinrich Rantzau sein Haus und Hofstelle zu Itzehoe beim Kirchhof für 500 ml und einen Rosenobel seiner Frau; er übergibt das Haus auf Michaelis und stellt im Umschlag zu Kiel 1576 gegen Zahlung des Kaufgelde einen Kaufbrief aus und liefert seine Urkunden aus.⁹¹

Dette tyder på, at der skulle ske en formel udformning af dokumenterne på omslaget, hvad der med stor sandsynlighed må betyde, at en notar medvirkede.

Som antydte tidligere må der imidlertid have eksisteret nogle formelle strukturer, som har haft betydning for indgåelse af låneaftaler – ellers giver det ingen mening, at eksempelvis rent danske kredit- og lånearrangementer, blandt andet mellem kronen og den danske adel, skulle foretages i Kiel, slet ikke når det i en række tilfælde indebar en lang og – hvis der medbragtes kontanter – risikabel omvej.

Arkivbeholdningerne i Kiel og Slesvig

De lånedokumenter, som er fundet i Stadtarchiv Kiel og i Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig by, bidrager desværre ikke med oplysninger, der kan øge vor viden om Kieleromslagets organisatoriske virkemåde, men rummer dog forskellige interessante detaljer om enkelte forretningers afvikling.

I Stadtarchiv Kiel er fundet to gældsbeviser vedrørende lån på omslaget. Det første omhandler et lån, som Hertug Frederik af Gottorp har ydet byen Kiel i 1624 på 12.000 daler.⁹² Det fremgår af lånedokumentet, at borgmestre, rådsmedlemmer og borgerne i Kiel forpligter sig til i løbet af seks år at afdrage denne gæld med renter af den hver gang skyldige kapital til næst derpå følgende *octavis trium regum*. Det er påfaldende, at renten ikke er angivet i obligationen; formentlig betyder det, at rentefoden på dette tidspunkt lå fast.

⁹¹ K. Hector, W. Prange (red.): *Herrschaft Breitenburg 1256-1598*, s. 310-311.

⁹² Stadtarchiv Kiel. Anleihe der Stadt Kiel bei dem Herzog Friedrich. Signatur 19771.

Det andet gældsbevis omhandler et lån, som byen Kiel har optaget hos Egidius von der Tancken, domprovst i Lübeck, provst i Preetz, fyrstelig holstensk geheimeråd, overhofmester og amtmand i Kiel og Bordesholm.⁹³ Lånet er på 100 rigsdaler, og byen takker for, at kreditor har hjulpet staden i dens nød og forpligter sig til at afdrage og tilbagebetale lånet ved første lejlighed. Der er intet anført om rente, men byens repræsentanter forpligter sig i tilfælde af manglende betaling til at gå i et ærligt Einlager. Denne institution optræder i flere tidligere nævnte dokumenter og drøftes nærmere nedenfor. Begge dokumenter er påtrykt byens segl.

I Landesarchiv Schleswig-Holstein er fundet fire gældsdokumenter. Det første omhandler et lån, som hertug Adolf af Gottorp har optaget hos Jochim Gerdow, borger i Lübeck.⁹⁴ Lånet er på 3.150 »gode dalere, sådanne som er gangbare i byerne Lübeck og Hamborg og også på omslaget i vor by Kiel«. Hertugen lover og forpligter sig selv og sine arvinger til at tilbagebetale dette beløb til Jochim Gerdow eller hans arvinger eller til »tro indehavere af dette brev« på omslaget i Kiel 1577. På side 2 i dokumentet bekræfter hertugen obligationens juridiske gyldighed og understreger, at intet krav eller påbud, det være sig gejstligt eller verdsligt, vil kunne fritage ham for at betale den aftalte sum.

Endelig står på side 3 bl.a., at hertugen bekræfter dette dokument med sin underskrift og sit segl. Dette mangler dog, dvs. dokumentet er formentlig en afskrift. Obligationen er dateret 5. november 1575. Det bemærkes igen, at der ikke er angivet nogen rente, samt at gældsrevet kan overdrages til tredjemand.

Det andet dokument omhandler et lån på 42.000 daler – »fuldgyl-dige rigsdaler«, som Christian 4. har optaget hos den slesvig-holstenske hofkansler på Gottorp Anthon von Wietersheim.⁹⁵ Kreditor har opdelt lånet på tre gældsbreve, hvori kongen lover på vegne af sig selv, sine arvinger og efterkommere snarest at betale 6.000 daler til von Wietersheim og at forrente den øvrige del af gælden, så længe den bliver stående uindløst, med 6 % i rente til *octavis trium regum* i Kiel, første gang »i det kommende år 1641«. Kongens onkel, grev Otto af Schaumburg, hæfter som kautionist for lånet og bekræfter, at han har forskrevet sig til at betale von Wietersheim, hans arvinger og tro indehavere af dette

93 Stadtarchiv Kiel. Obligation über eine Anleihe beim Propsten Egidius von der Tancken 1628. Signatur 56867.

94 Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abt. 7. 2179. Herzogliche Schuld- und Forderungssachen 1575-1613.

95 Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abt. 7. 2181. Schuld- und Forderungssachen 1620-1646.

vort brev 42.000 daler. I dette gælds-brev er renten angivet, der optræder en kautionist, og det anføres igen, at tilbagebetaling af lånet kan ske til enhver lovlig ihænde-haver af gældsbeviset.

Endelig er der en obligation på et lån på 1.200 daler og 72 dalers rente (6 %), som hertug Frederik låner af Eybe Pogwisch (enke efter ... Pogwisch, fornavnet fremgår ikke).⁹⁶ Hertugen lover at tilbagebetale lånet ved næstkommende omslag i 1640 til Eybe Pogwisch, hendes arvinger eller »den tro brev-indehaver«. Det fremgår, at lånet er endeligt tilbagebetalt i 1647.

Ud over disse gælds-breve indeholder arkivet en fortegnelse over de lån, som skulle forrentes på omslaget i 1588 af hertugen på Gottorp.⁹⁷ Det drejer sig om lån til et samlet beløb på 161.875 daler til 13 kreditorer, hvoraf flertallet er de samme holstenske adelsfamilier, som tidligere er nævnt som den danske konges debitorer (Rantzau, von der Wisch, Blome, Hagen), hvortil kommer råderne i Bremen og andre. Fratrukket et beløb,⁹⁸ som allerede er betalt for hertug Johann af Mecklenburg, er slutsummen 102.465 daler med en rentebetaling på 6.150 daler, altså 6 %. Da den danske konges gældsafvikling på omslaget i 1588 androg 39.364 daler,⁹⁹ var hertugen således en væsentligt større aktør end kongen på dette omslag.

De gældsbeviser fra Landsarkivet i Slesvig, som Rubow refererer til i sin disputats fra 1914,¹⁰⁰ findes ikke mere.

Gældsbevisernes udformning og sikkerhedsstillelse

Spørgsmålet om gælds-dokumenternes udformning på Kieleromslaget har kun været genstand for begrænsede undersøgelser, hvilket bl.a. skyldes, at antallet af bevarede gælds-dokumenter er yderst begrænset. I sagens natur blev de oftest tilintetgjort, når lånet blev indfriet.

De gælds-breve, som anvendtes af den danske krone, var som hovedregel enten pengebreve eller hovenbreve. De første var »gæld på brev og segl« uden sikkerhed, mens de sidste var baseret på sikkerhed, oftest

⁹⁶ Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abt. 7. 2182. Auf dem Umschlag von 1647 eingelöste und kassierte herzogliche Obligationen 1644-1647.

⁹⁷ Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abt. 7. 2146. Verschiedene Kammersachen. Verwaltung des Umschlages.

⁹⁸ Hvad dette beløb indebærer, er uklart. Muligvis kan det være i egenskab af forlover for hertug Johann, at beløbet er betalt.

⁹⁹ RA, Kongens Kieleromslagsregnskaber 1564-1600.

¹⁰⁰ A. Rubow: *Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov*, s. 113, fodnote. Statsarkivet i Slesvig A XIX, No. 79

i jord eller fast ejendom. Hovenbrevet må derfor i almindelighed anses for et mere sikkert gældsdokument end pengebrevet; at det forholder sig sådan, bestyrkes af, at renten på hovenbreve som regel var lidt lavere end på pengebreve.¹⁰¹

På omslaget i 1534 deler Henrik Schulte rentebetalingerne på Christian 3.s gæld i to grupper: »paa pengebreve« og »paa hovenbreve«. Her er tre pengebreve, alle til en rente på 6 % og seks hovenbreve hvoraf fem forrentes med 6 % og ét med 5 %. Det sidste er et lån optaget i kirken.¹⁰² I dette summarisk opstillede regnskab fremgår ikke, hvilket pant der dækker hovenbrevene.

Det tidligste kongelige hovenbrev der kendes, er udfærdiget af Christian 1. for et lån på 10.000 mark lybsk af brødrene Otto og Wulff van der Wisch, dateret 26. august 1480.¹⁰³ Det er anført, at originalen er »skaaren«, hvilket betyder, at gælden er blevet indfriet og gældsbrevet leveret tilbage til kongen. Dette gældsbrev beskriver i detaljer en række af de elementer og mekanismer, som var basis for et hovenbrev, idet det fremgår, at gården Runtoft med alle tilliggender overlades debitor som brugeligt pant.

Kongen understreger ikke alene sin egen, men også sine arvingers forpligtelse på gælden, hvilket sammen med hans segl vel burde have været tilstrækkelig sikkerhed, således at gældsbrevet alene kunne have foreligget som et pengebrev. Men kongens kreditværdighed har åbenbart ikke været tilstrækkelig solid, så derfor gives som konkret sikkerhed godset Runtoft med alle tilliggender og landsbyer. Det sker som »brugeligt pant«, dvs. pengene flyder fra dag ét, oven i købet således, at kongen garanterer frigørelse for alle forpligtelser, der måtte hvile på godset. Kreditorerne sikres rettighederne til alle indtægter, og kongen forpligter sig til ikke at belægge pantet med nogen form for byrde, så længe brødrene von der Wisch besidder det. Endvidere anføres, at panthavernes gevinst ved at bruge pantet ikke vil blive fratrukket i gælden, hvilket er interessant, fordi det kanoniske renteforbud i 1480 stadig var i kraft. Det var i realiteten et brud på renteforbuddet, idet Pave Alexander 3. i 1159 havde krævet, at gevinsten ved brugeligt pant skulle fradrages hovedstolen. (Dette krav, som jo i realiteten var ensbetydende med, at et lån blev rentefrit, var hovedårsagen til indførelse af rentekøb). Herefter præciseres detaljerne med hensyn til tilbagebetalingen, idet pantet skal opsiges med et halvt års varsel og 8.000 mark lybsk erlægges på omslaget i Kiel og de resterende 2.000 mark et år senere.

101 S. Balle: S. Balle: *Kronens Kreditorer på Kieleromslaget 1533-48*, s. 17.

102 *Danske Magazin*, 4. rk., 3.bd., s. 28-32.

103 C.F. Wegener (red.): *Diplomatarium Christiæni Primi. Samling af Aktstykker, Diplomer og Breve, henhørende til Kong Christiæn den Førstes Historie*, København 1856, s. 363-64.

Sikkerhed i form af pant kunne dels være brugeligt pant, som beskrevet i eksemplet ovenfor, men skete efterhånden oftere i form af underpant. Underpant som juridisk begreb, dvs. kreditors panteret i debtors ejendom, uden at kreditor besidder pantet, samtidig med kreditors fyldestgørelse i pantet frem for andre efterstående panthavere og øvrige kreditorer, kendes i kongeriget først fra en forordning fra 1632.¹⁰⁴

I dansk retspraksis synes begrebet underpant heller ikke ganske klart defineret. Fenger anfører på grundlag af undersøgelser af Kolderup-Rosenvænge, »at underpant i dansk ret er fremkommet som en modifikation af pant til brugelighed derved, at panthavere for at lempe sig efter debitor og når de ikke havde mistillid til hans redelighed, stundom tilstedede ham en tid lang at blive i besiddelsen og bestyrelsen af det pantsatte gods«. ¹⁰⁵ Dette synes at være i modstrid med forordet til recessen af 1632, hvis hensigt netop synes at være at definere begrebet underpant som en slags »hypotek« forskelligt fra brugeligt pant,¹⁰⁶ idet formålet med loven netop var at åbne lånemuligheder for dem, som ikke kunne skaffe forlovere, og som ikke havde råd til at afstå deres gods som brugeligt pant.

Der er ikke i de tyske kilder fundet nogen nærmere omtale af underpant som juridisk begreb i forbindelse med Kieleromslaget, men underpant i betydningen hypotekslån er dog i realiteten, hvad der er tale om ved rentekøb, således at denne form for sikkerhedsstillelse har været velkendt i Kiel.

Kaution

Som en mellemting mellem pengebreve og hovenbreve fandtes breve med kaution som sikkerhedsstillelse, hvor navngivne kautionister – borgensmænd, forlovere – hæftede for gælden, hvis låneaftalen blev misligholdt af den primære debitor. Denne kautionsforpligtelse kunne fremgå direkte af hovedgælds brevet, men også fremgå af et særligt »hægtebrev«, som kautionisten fik tilbage, når lånet var indfriet, ligesom hoveddebitor fik hovedgælds brevet tilbage.

I Rigsarkivet er fundet tre lånedokumenter med kautionister, som vedrører lån på Kieleromslaget. Alle tre findes som kasserede – »skårne« – obligationer.¹⁰⁷

104 O. Fenger: Adelsgældens retsgrundlag. I: O. Fenger og E. Ladewig Petersen (red.): *Adel forpligter ... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*, København 1983, s. 65.

105 Samme, s. 68.

106 Samme, s. 67-68.

107 RA, C7 149. Kasserede obligationer. 1522. August 17.

Det første er udstedt af Christian 2. til Anne von Ahlefeldt, enke efter Jørgen Ahlefeldt, dateret 17. august 1522. Det fremgår, at kongen har lånt 2000 mark lybsk af Anne Ahlefeldt og, at han skal betale 190 mark lybsk i årlig rente, som skal forfalde inden for otte dage efter helligtrekonger i Kiel eller et andet sikkert sted i Holsten. I tilfælde af manglende betaling såvel af renter som af afdrag på hovedstol forpligter kongen ikke alene sine arvinger til at godtgøre hende, men også »nedennævnte medlovere« – kautzionister – som er Siwert von der Wisch, Detlef Brockdorf, Hennicke von Ahlefeldt, Manderup Holck og Hans Johansen. Disse lover »med samlet hånd, ubeskåret på vegne af os alle ... på vegne af vore arvinger ... til enhver tid at garantere dem der fordrer det af os ovennævnte medlovere«. Endvidere står der:

... og vi lover yderligere den der er en tro hånd for fru Anne og hendes arvinger og alle dem, som har dette brev med deres vilje, de være gejstlige eller verdslige, og hvis også, det Gud forbyde, at der sker nogen forsømmelse med sådan betaling, så forpligter vi garanter os og vore arvinger til en indlager i Kiel og ikke at komme ud derfra, før den nævnte fru Anne og hendes arvinger eller indehaveren af dette brev med deres vilje har fået den første penning med den sidste af hovedstolen og fastsatte renter sammen med den lidte bevislige skade fuldstændig erlagt og betalt.

Til slut anføres, at som vidnesbyrd og garanti vedhænges kautzionisternes signet forneden på brevet – disse signeter er stadig bevaret på gældsbrevet.

Dette gældsbrev omtaler en række forhold, som er af interesse for den efterfølgende diskussion. Først bemærker man, at renten er næsten 10 % på trods af en særdeles omfattende garanti med vægtige kautzionister, som endog forpligter både sig selv og deres arvinger til gælds-fængsel eller »indlager« (*Einlager*).

Renten på 10 % forekommer høj, jf. de nedenfor citerede eksempler fra 1534 med et renteniveau på 6-7 % . Dette kunne tyde på, at renten i begyndelsen af 1520'erne, ganske naturligt, afhang af debtors kreditværdighed. I 1522 har Christian 2.s kreditværdighed næppe været vurderet højt, hvilket kan forklare både den relativt høje rente og den omfattende personlige sikkerhedsstillelse, idet han formentlig ikke har kunnet præstere pantsikkerhed i form af fast ejendom eller jord på dette tidspunkt.

Det er interessant, når Rubow anfører, »at der i det meget store Antal Laan, som Chr. II optog, ikke findes et eneste, af hvilket der direkte

loves Renter«. ¹⁰⁸ Rubow kan således ikke have kendt til dette lån, hvor forrentningen er præcist angivet som »twe dusent margk lubesch houtstols vnnd hundred vnd neintich ma lubesch Jahlicher renthe ...«

Ud over Einlager-forpligtelsen indeholder lånedokumentet en formulering, som antyder, at det kan overdrages til tredjemand og betragtes som et ihændehavergældsbevis, idet der står, at betalingen skal ske til Anne eller hendes arvinger eller til den retmæssige ihændehaver af gældsbreve – »... edder hebbet disse breues mit eren Wyllen ...« Kielerbrevens omsættelighed vil i lighed med Einlager-institutionen blive drøftet nedenfor.

Det andet gælds brev er udstedt af Christian 4. d. 26. marts 1606 til hans råd og amtmand på Flensborg, Baltzer von Ahlefeldt. Det drejer sig om et lån på 71.000 daler til 6 % rente, hvor det anføres: »Men for at han Baltzer von Ahlefeldt, hans arvinger og den, der med deres gode vilje og viden er den tro indehaver af dette Vort brev desto mere kan være og forblive sikret disse enoghalvfjers tusind daler og de derfra stammende renter, har Vi, for ham og dem« »zu einem warhafftigen Selbstschuldigen Burgen« »indsat vor ærværdige statholder, råd, amtmand på Haderslev og kære tro Gert Rantzau« [min kursivering].

I dette gælds brev forpligter kautionisten sig ikke til Einlager, men til gengæld anføres eksplicit, at det drejer sig om en selvskyldnerkaution både for kautionisten selv (Gert Rantzau), men også for hans arvinger. Om selvskyldnerbegrebet i 1606 er helt identisk med nutidens, nemlig kautionistens forpligtelse til at betale, så snart betaling fra hoveddebitor udebliver, uden at der skal foretages retlige skridt, er sandsynligt, men naturligvis ikke ganske sikkert. Fenger nævner ikke begrebet selvskyldnerkautionist i sin gennemgang af sikkerhedsstillelse i forbindelse med lån i denne periode. ¹⁰⁹ Det bemærkes yderligere, at kautionsforpligtelsen også gælder over for enhver, som på lovlige vis har fået gælds brevet overdraget.

Den sidste af de tre skårne obligationer omhandler et lån, som kong Frederik 3.s embedsmænd i hertugdømmerne optog på kongens vegne. Det drejer sig om Christian Rantzau til Breitenburg, Kay von Ahlefeldt til Saxtorf, Caspar von Buchwaldt til Pronstorf, Heinrich Blome til Hagen og Detlef Rumohr til Svendsby, som havde optaget, samt kvitteret for modtagelsen af, et lån på 55.000 daler hos August Adolph, friherre af Trandorf og kurfyrstelig Durchlout til Sachsen. Det fremgår, at

108 A. Rubow: *Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov*, s. 20.

109 O. Fenger: *Adelsgældens retsgrundlag*, s. 47ff.

de havde overladt beløbet til kongens omslagsforvalter Christof Gabel og forpligtiget sig én for alle og alle for én på kongens vegne over for August Adolph med pant i deres godser – »bey verpfändung aller Vnserer Güther, so viel deren hierzu vonnöthen ...«, ligesom de forpligter sig til Einlager: »... auch Leistung eines ehrlichen Rittermässigen Einlagers ...« Debitorerne bekræfter ligeledes, at ingen retter, det være sig verdslige eller gejstlige, eller nye lovbestemmelser vil kunne underkende deres eller deres arvingers forpligtelser som angivet i denne obligation. Det fremgår endvidere, at renten er 6 %, og at lånet kan opsiges med et halvt års varsel før det følgende omslag i Kiel.

Selvom der optages et lån til kongen, og pengene allerede er overdraget til hans omslagsforvalter, står de fem amtmænd dog ikke som kautionister men som primære debitorer over for friherre August Adolph. Lånetransaktionens relationer mellem de fem amtmænd og kongen berøres ikke i dette dokument, men der kan dog næppe være tvivl om, at kongen på en eller anden måde er debitor i forhold til de fem adelsmænd. Modydelsen kan meget vel have været et pant i form af en forlening.

Igen må man hæfte sig ved omfanget af den stillede sikkerhed. Debitorerne er nogle af hertugdømmernes største jordbesiddere, som ud over pantesikkerhed i deres godser også binder sig til personlig hæftelse i form af Einlager.

Om retsgrundlaget for den danske adels gældsstiftelse i perioden 1570-1660 skriver Fenger,¹¹⁰ at borgen var nødvendig for optagelse af lån, hvis ikke der forelå tilstrækkelig sikkerhed i pant. Borgensmandens rolle har derfor været den ret utaknemmelige at sætte sit segl på gælds-brevet ved siden af debitors uden at få dennes fordel af lånet. Det har derfor ikke været fristende at være forlover, og det var i sagens natur oftest slægtninge, som påtog sig denne byrde. Forloveren kunne i henhold til Jyske Lov ikke sige sig fri for borgenspligten, men i forholdet mellem hoveddebitor og forloveren var det oftest således, at den første udstedte et skadesløsbrev til forloveren, hvor han lovede at holde ham skadesløs for de udgifter, der fulgte med forløftet, hvormed der var sikret forloveren regresret, oftest ved pant, over for hoveddebitor. Til gengæld kunne kreditor gå direkte til borgensmanden og kræve betaling, så snart hoveddebitor misligholdt sin betalingsforpligtelse.

I Kancelliets brevbøger findes eksempler på skadesløsbreve for lån på Kieleromslaget.¹¹¹

110 Samme, s. 51ff.

111 Kancelliets Brevbøger 1566-1570. København 1896. s. 123.

Mange danske borgensmænd forsøgte at komme ud af deres forpligtelse, og Fenger nævner bl.a. rettertingsdomme fra 1588 og 1606, hvor dette lykkedes. Ved en revision af Rigens Ret i 1621 skete der yderligere en svækkelse af borgensinstituttet, idet forlovernes kautionsforpligtelse blev gjort tidsbegrænset.¹¹² Denne svækkelse af kreditors sikkerhed er utvivlsomt en del af forklaringen på, at selv rent indenrigske låneaftaler ofte blev indgået på Kieleromslaget, hvor sanktionsmulighederne over for debitor og hans kaudionister i tilfælde af misligholdelse var langt stærkere, først og fremmest i form af den særlige personalhæftelse kaldet Einlager, som i Holsten var et hævdvundet og stærkt retsinstitut.

Einlager som personalhæftelse i forbindelse med gældsftaler på Kieleromslaget

Både for den primære debitor og eventuelle kaudionister, var sikkerhedsstillelse i form af et »frivilligt« gælds fængsel – Einlager – en afgørende faktor i sikkerheden på omslaget i Kiel. Muligvis udgør det en væsentlig del af forklaringen på Kieleromslagets status som lånemarked, og det kan være grunden til, at man, som nævnt ovenfor, ofte valgte at lade rent kongerigske lånearrangementer ske over Kieleromslaget. Dette er formentlig forklaringen på Rubows bemærkning om den tillid, som stod om Kielerbrevene i modsætning til danske breve, i hvert fald i begyndelsen af 1600-tallet, hvor der fra en proces i Kiel i 1622 om en »dänische Obligation« anføres »wie man also nochmals erfahren, dass weder Principal noch die Burgen sich zu solchen Briefen bekennen wollen«. ¹¹³

Ved Einlager (indlager, indlejr; latin: *obstagium*) forstås skyldnerens løfte om og forpligtelse til, hvis han ikke betalte renter og afdrag til forfaldstid, da efter kreditors maning eller påkrav at begive sig til et forud aftalt eller af kreditor anvist sted og blive der i en slags husarrest eller frivilligt gælds fængsel, indtil gælden var betalt. Hvis den indmanede ikke opfyldte forpligtelsen til at gå i Einlager, mistede han sin ære.

Til disse overordnede principper i forbindelse med indmaning og Einlager knytter sig en række lovregler, bl.a. vedrørende ægtefællers og arvingers pligt til indlejr.

Konsekvensen af misligholdelse af indmaningspligten, nemlig tab af ære, viser at dette retsinstitut oprindeligt har været forbeholdt adelen, men der findes også låneaftaler mellem ikke-adelige fra 1600-tallet, hvor Einlager anvendes som sikkerhed.

¹¹² O. Fenger: Adelsgældens retsgrundlag, s. 57.

¹¹³ A. Rubow: *Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov*, s. 121.

Einlager som personalhæftelse i gældssager har været kendt helt tilbage i det 12. århundrede,¹¹⁴ og ifølge Axel Petersen kan man følge denne institution tilbage til det første korstog. Friedländer beskriver eksempler på Einlager fra 1200-tallet og anfører yderligere, at den sachsiske landskabslov, Sachsenspiegel, som er opstået i årene 1225-35, også rummer bestemmelser om Einlager i forbindelse med misligholdelse af låneaftaler.¹¹⁵

Ifølge det Tyske Riges Politiforordning fra 1548 var Einlager tilladt, men kunne ikke pålægges ikke-tyske borgere, og indmaningen kunne ikke ske til et sted uden for riget. Einlager blev imidlertid ofte misbrugt, og personer, som ikke efterkom indmaningen, blev i mange tilfælde slæbt til byens torv og forhånet med de groveste skældsord ligesom ærerørige påstande om skyldneren blev opslået på offentlige steder. Indmanings-institutionen blev i 1577 ved en Rigsafgørelse (*Reichsabschied*) afskaffet i det Tyske Rige – og var i øvrigt allerede inden da afskaffet i Kursachsen. I Holsten blev indmaningsinstituttet imidlertid opretholdt, ifølge Dantzmans af hensyn til tilliden til den holstenske kredit,¹¹⁶ idet stænderne, specielt adelen, gentagne gange havde henvendt sig til landsherren og anmodet ham om at fastholde Einlager. På landdagen i 1629 bad de samme kongen om, af hensyn til omslagets retstilstand at holde fast ved *obstadium*, hvilket kongen lovede.

Bibeholdelsen af Einlager-institutionen i Holsten blev fastslået i Haderslev-konstitutionen af 1604.¹¹⁷ Her skrev Christian 4. i § 2: »I gælds- og lignende sager, hvor en eller flere debitorer eller borgensmænd har forpligtet sig til Einlager, er kongen blevet forelagt adskillige klager over, at denne aftale ikke er blevet holdt«. I § 3: »Den som har forpligtet sig til Einlager, skal efter forudgående mundtlig eller skriftlig indmaning fra kreditor, eller en anden indehaver af obligationen [*oder eines andern Einhabers einer solchen Obligation*], begive sig til det sted, som er bestemt i indmaningen. Hvis dette ikke sker, vil den indmanede for altid miste sin ære [... *auf ihnen ewigen infamia und Unehre* ...].« I § 8 anføres, at den indmanede, hvis han er adelig, højst må fortære for tre skilling lybsk om dagen, andre for noget mindre. Det er det beløb, som

114 J.B. Dantzmans: *Versuch einer kurzen Abhandlung von dem in Holstein beybehaltenen, auch in Schleswigschen gebräuchlichen Einlager und dessen Rechte*, Kiel 1754, s. 2.

115 E. Friedländer: *Das Einlager. Ein Beitrag zur Deutschen Rechtsgeschichte*, Münster 1868, s. 20.

116 J.B. Dantzmans: *Versuch einer kurzen Abhandlung* ..., s. 3.

117 F.D.K. von Kronhelm: *Corpus Statutorum Provincialium Holsatiae, oder Neue Ausgabe der Schleswig-Holsteinschen Kirchen- und Landgerichts Ordnung, der Schauenburgischen Hof-Gerichts-Ordnung, des Dithmarsischen Land- und Lübschen Stadt-Rechts; nebst einem Historischen Bericht von den alten und neuern Rechten und Gerichten in Holstein, besonders von den daselbst eingeführten Gesetzbüchern*, Altona 1750, s. 124ff.

skal betales til værten på herberget, hvor indmaningen finder sted. Når dette præciseres, er det fordi adskillige adelige medførte både tjenere og heste i Einlager, og hvis de ikke var i stand til at betale for fortæringen, måtte kreditor betale værten. Med andre ord, den indmanedes udgifter i Einlager kunne i sidste ende betyde en ekstra udgift for kreditor eller en forøgelse af gælden, hvorfor det var rimeligt i konstitutionen at sætte en grænse for disse udgifter. Endelig åbnes i § 9 mulighed for gældsfængsel og andre repressalier [*Schuld-Thurms, und andere ernsten Straffen und Mittelen*], hvis forpligtelsen til Einlager ikke overholdes.

I 1630 kom en fornyelse af Haderslev-konstitutionen af 1604,¹¹⁸ med forskellige skærpene tilføjelser, ikke mindst vedrørende konsekvenserne af ikke at efterkomme kravet om indmaning til Einlager. At dette er helt afgørende, understreger Axel Petersen i sin omtale af indmaningsinstitutionen i Danmark, hvor han i forbindelse med forpligtelsen til at drage i Einlager skriver: »Ikke-overholdelsen af en klar Forpligtelse hertil, som man havde påtaget sig ved en forskrivelse på (fyrstelig eller ridderlig) Tro og Love, ansaas med andre Ord her som andetsteds for i en ganske anden Forstand ærerørig end Misligholdelsen af almindelige Forpligtelser«. ¹¹⁹ At indmaningsforpligtelsen imidlertid ikke blev taget helt så alvorligt i Danmark som i hertugdømmerne, fremgår af flere notater i kancelliets brevbøger.¹²⁰ Det synes som om, ærerørigheden ikke har vejret helt så tungt, som Axel Petersen antyder.

I hertugdømmerne derimod rakte æreløsheden ind i døden. Friedländer anfører, at kreditor kunne forhindre begravelse af en debitor som døde i Einlager, før gælden var betalt, for på den måde at øve pres på arvingerne. Han nævner et eksempel på en slesvigsk adelsmand, som døde under disse omstændigheder, hvis lig blev begravet under en tagrende på kirketårnet, hvor det blev mishandlet af unge drenge og først på landsherrens befaling blev begravet.¹²¹

Haderslev-konstitutionens gyldighed blev bekræftet både ved den westfalske fred i 1648 og ved den tyske Rigsbestemmelse (*Reichsabschied*) af 1654, hvor det udtrykkeligt blev fastslået, at Einlager-institutionen skulle gælde i Holsten.¹²² Krohn kommer i sin omtale af Einlager i Itzehoe ind på det statsretligt usædvanlige i, at den danske konge med

118 Samme, s. 128: »Renovatio Constitutionis de Anno 1604. Die Haltung verschribenes Inlagers belangend«.

119 A. Petersen: *Om Indmaning i Danmark indtil Christian V's Danske Lov*, København 1893, s. 175.

120 Kancelliets Brevbøger 1627-1629, s. 432, 530.

121 E. Friedländer, s. 141.

122 J.B. Dantzmänn: *Versuch einer kurzen Abhandlung ...*, s. 4; C. Paulsen: *Lehrbuch des Privat-Rechts der Herzogthümer Schleswig und Holstein, wie auch des Herzogthums Lauenburg*, Kiel 1842, s. 209.

Haderslev-konstitutionen formelt ændrede på den tyske rigslovgivning ved at undtage Holsten fra forbuddet mod at anvende Einlager-institutionen.¹²³ At dette blev accepteret, og efterfølgende kodificeret som nævnt ovenfor, mener Krohn skyldes, at bestemmelsen faldt ind under sædvaneretten.

Dantzmänn har i detaljer gennemgået en række juridiske forhold, som gælder for Einlager-institutionen,¹²⁴ bl.a. om kvarteret for Einlager, hvor det gælder, at det skal være et offentligt, ærligt herberge eller værtshus i Slesvig-Holsten. Hvis nogen indmanedes til et herberge, hvor der notorisk var snavset, eller hvor der ikke kom folk af den indmanedes egen stand, havde han ret til at afslå stedet. I tilfælde hvor den indmanede nægtede at gå i Einlager, kunne første udeblivelse indbringes for *Landes Gericht* som kunne udsætte afsoningen. Men ved fortsat nægtelse kunne skyldneren sættes i gælds fængsel (*Schuld Turm*).

Den indmanede kunne på lovlig vis vige fra Einlager i tilfælde af brand, pest, plettyfus, eller hvis værten ikke fik dækket sine udgifter hverken af den indmanede eller af kreditor. Med hensyn til forbruget, såfremt den indmanede ikke selv kunne betale, gjaldt reglerne fra Haderslev-konstitutionen, nemlig 3 skilling om dagen for en adelsmand og det halve for en ikke-adelig.

At den holstenske adel med hård hånd brugte indmaningsforpligtelsen som garanti også i deres indbyrdes lån, er der en række eksempler på. Således nævner Krohn, at Breide Rantzau holdt Ida von Qualen i Einlager i tre år, og at Beate Ahlefeldt – som var søster til marskallen af Frankrig, Josias Rantzau – endte i Einlager i et gæstgiveri i Husum på forlangende af sin bror Paul Rantzau, efter at hun havde formøblet sin mands formue.¹²⁵

Et af de kendteste eksempler på Einlager, som overgik holstenske adelige, og som har givet anledning til en detaljeret beskrivelse, vedrører Peter og Thomas Ahlefeldt.¹²⁶ Sidstnævnte døde i Einlager efter at have opholdt sig der i 8 år og blev nægtet en kristen begravelse.

Som et kuriosum kan nævnes, at Tycho Brahes søster, Sofie Brahes samlever og senere ægtefælle, adelsmanden Erik Lange blev indmanet til Einlager. Han var en alkymiinteressert, i økonomisk henseende

123 R. Krohn: Die Abhaltung des »Ehrlicher Einlagers« im Rathauskeller zu Itzehoe, Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte Schleswig-Holsteins. I: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, vol.55, 1926, s. 479-88.

124 J.B. Dantzmänn: *Versuch einer kurzen Abhandlung ...*, s. 7-59.

125 R. Krohn: Die Abhaltung des »Ehrlicher Einlagers« im Rathauskeller zu Itzehoe, s. 485.

126 H. Kellenbenz: Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeldt, s. 45-55.

noget vidtløftig person,¹²⁷ og Sofie Brahe skrev i et brev til sin søster Margrete Brahe i 1601: »Saa drog jeg til Hadersløff, och wille tale med Bendix Rantzo, som haffde indmanid Erich her, og wille bede hannom, att han wille forløssue hannom ...«. ¹²⁸ Dette skete imidlertid først, efter at hertug Frederik, som Sofie Brahe mødte på Nakkebølle på Fyn, havde grebet ind. Da indmaningen var sket til Haderslev, kan der næppe være tvivl om, at det har drejet sig om en gældsaf tale, som Erik Lange havde indgået med Bendix Rantzau på omslaget i Kiel.

Indmaningen af debitor skulle som hovedregel ske skriftligt. Ved gennemgang af Kongens Kieler Omslagsregnskaber 1564-1600 og 1601-1625 er der ikke i bilagene fundet indmaningsbreve. Der er imidlertid i Rigsarkivet fundet et indmaningsbrev, som har relation til Truid Bryskes gæld til kongen.¹²⁹ Denne gæld er anført i Kieleromslagsregnskabet for 1620 og igen i regnskaberne for 1621 og 1622,¹³⁰ alle ført af Gert Rantzau i hans egenskab af kongens omslagsforvalter disse år.

I det bevarede indmaningsbrev, som er stilet til Hans Lycke, der var kautionist for Truid Bryske, står, efter redegørelse for gældens omfang:

Saa will ieg her med paa höigbemelte Konug min Naadigste heris wegne, eder paa det krefftigste Saa da sche Kannd, epter Omslags brug och Rettighed, wdj haderssleff, y Pouwell Rickerssens huss haffue Jndmanedt och der Strax At inddrage wden noegn wndschyldnigh, At holde inlegere, och icke derwd At drage Louligh eller wouligh för ennd K:M: er Naadigst for Samme Summa penge tilfridz Stilledt, Sligt ieg edr wforholdet will lade wide, och will her med haffue eder Gud Almechtigste befalledt Aff thend 15 January Anno 1622.

Gert Rantzow

Lest paa wiburig Lanzting
Thend 27 Aprilis Anno 1622

Hans Lycke skulle altså som kautionist for hoveddebitor Truid Bryske gå i indlager i Poul Rickerssens hus (formentlig gæstgiveri) i Haderslev.

Oplysningen om, at brevet er læst på Viborg landsting, skal ses som en understregning af indmaningen, som sikrer, at den indmanede ikke kan påberåbe sig ukendskab til denne.

127 Peter Zeeberg: *Tycho Brahes Urania Titani*, København 1994, s. 20-27.

128 *Danske Magazin*, 1. rk., 3. bd., 25 hefte, s. 22-23.

129 RA, Danske Kancelli. 1572-1660. Diverse breve, dokumenter og akter sagligt ordnede. I. Lovgivning m.m. Pk. B164-1.

130 RA, Kongen Kieleromslagsregnskaber 1601-1625.

Den 24. november 1622 sendte kongen missiver til henholdsvis Niels Gyldenstjerne og Niels Gaas om et lån på 5.000 daler, som Niels Gyldenstjerne oprindelig havde optaget hos Ellen Marsvin, som dog havde afstået brevet til kongen.¹³¹ Hvis Gyldenstjerne viste sig forsømmelig med at betale lånet med renter på omslaget i 1624, skulle Niels Gaas som forlover enten selv betale pengene eller holde adeligt indlager i Kiel, på det sted, som blev ham påbudt af kongens omslagsforvalter.

En interessant detalje ved kongens missiv til de to debitorer er, at det anføres, at Ellen Marsvin har afstået gældsbrevet på de 5.000 daler til kongen. Da der næppe er grund til at tro, at det drejer sig om en foræring fra Ellen Marsvin, må det betyde, at hun har »betalt« andengæld til kongen med dette gældsbrev – med andre ord en negotiabel fordring. Betingelserne for denne overdragelse har det desværre ikke været muligt at finde, men man må formode, at kongen enten har fået gældsbrevet til en lavere »kurs« eller oven i hovedstolen også fået de påløbne renter, som skulle være betalt, mens Ellen Marsvin var indehaver af gældsbrevet.

Overdragelse af et gældsbrev til tredje person til en lavere værdi end anført i gældsbrevet svarer i alt væsentligt til nutidens diskontering af en veksel. Det første kendte eksempel herpå, nemlig diskontering af et »letter obligatory«, er fra Antwerpen i 1536,¹³² hvilket betyder, at denne praksis var velkendt i 1624.

Domfældelse i forbindelse med sager om indmaning og Einlager skete, i hvert fald indtil 1574, ved byretter i Holsten med den såkaldte *Vierstädtgericht* som ankeinstans. Indtil 1496 havde ankeinstansen været Rådet i Lübeck, men efter dette tidspunkt blev det besluttet af Hertug Frederik (den senere kong Frederik 1.) og hans bror kong Hans, at ankeinstansen for de fire holstenske byer Kiel, Rendsborg, Oldesloe og Itzehoe blev denne *Vierstädtgericht*. Fra denne rets domsbøger er der fundet to sager, som relaterer sig til Einlager-institutionen. Den ene er dom nr. 254, Johann Hardemann mod Hintik Botker, om betaling for korn. Klagerens anke over, at kautionisterne havde indmanet skyldneren, blev forkastet som utilstedelig. Dom nr. 347 drejede sig om Hans von der Lippe, som ønskede erstatning for de omkostninger, som indmaningen af sagsøgte kautionister havde påført ham på grund af for sen betaling af 200 mark lybsk i forbindelse med en hushandel. Klagen afvistes.¹³³

131 Kancelliets Brevbøger 1621-1623, s. 478.

132 H. van der Wee: *The Low Countries in the Early Modern World*, Aldershot 1993, s. 163.

133 F. Gundlach (red.): *Das älteste Urteilbuch des holsteinischen Vierstädtgerichts 1497-1574*, Kiel 1925.

Den kendsgerning, at der kun er fundet disse to domme med relation til Einlager-institutionen, som blev anket, over en periode på mere end 75 år, kunne tyde på, at indmaningsforpligtelsen som hovedregel blev overholdt i henhold til de betingelser, som var angivet i gældsbeviset. Det kan i øvrigt nævnes, at Vierstädtegericht anvendte Kieleromslaget som termin for betaling af pådømte bøder.¹³⁴

Om sikkerhedsstillelsen på Kieleromslaget skal endelig nævnes, at Rubow anfører, at i de eksempler, han har fundet på Kieler-omslagsbreve indgået mellem borgerlige, er gælds brevet i alle tilfælde udformet eller berigtiget af en notar, hvad der må ses som en sikring af gælds brets retsstilling hos personer, som ikke er jordbesiddere. Berigtigelse af gælds brevet af en notar vil betyde, at brevet er »bogført« hos notaren, hvad der i høj grad får det til at ligne det engelske *littera obligatoria*. Denne oplysning hos Rubow modsiger Reimer Hansens og Lorenz' påstand om, at der ikke er fundet holdepunkt for medvirken af notar på omslaget.

Betalingsgennemførelse på Kieleromslaget

Den almindelige antagelse er, at betalingerne i Kiel skete i rede penge, dvs. fortrinsvis sølv mønt, på trods af de ofte meget store beløb, det drejede sig om.¹³⁵ Når der trods alt kan sættes spørgsmålstegn ved denne antagelse, skal det naturligvis ses i lyset af, at der i 14- og 1500-tallet var udviklet ret avancerede kreditinstrumenter, hvis formål var at undgå den direkte transport af rede penge samt sikre ind- og udbetalinger i forskellige valutaer.

For lån på Kieleromslaget ville en sådan praksis i en række tilfælde have været hensigtsmæssig, ikke mindst i lyset af den holstenske adels deltagelse i international vare- og pengehandel og de danske kongers betalingsbehov for ydelser uden for landets grænser, f.eks. sold til lejetropper.

De hidtidige undersøgelser har ikke afsløret eksistensen af kreditbreve eller vekslere, hvilket ville have været naturligt for den sidste del af 1500- og første halvdel af 1600-tallet, når det betænkes, at dette var almindeligt på de internationale pengemarkeder, som flere af de vigtigste aktører på Kieleromslaget deltog i. De lange rejseafstande og risikoen forbundet med transport af kontante penge taget i betragtning, ville anvendelse af kreditiver have været en uhyre praktisk foranstaltning.

134 A. Lorenz: *Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag*, s. 29.

135 Samme, s. 18.

Den eneste form for kontantløse pengeoverførsel, der er fundet nogle få eksempler på, er imidlertid den endossering i form af overdragelser af gældsbeviser, som er omtalt ovenfor. Om disse eksempler så repræsenterer »toppen af et isbjerg«, vides ikke.

At Frederik 2. – og dermed selvfølgelig også hans omslagsforvaltere – har kendt til og brugt vekslers, synes dog at fremgå af et notat i Kancelliets Brevbøger dateret 11. maj 1579.¹³⁶ Notatet, som er gengivet i fodnoten, må betyde, at kongens mand Johan Mariaborck som trassent har trukket en veksler på 1.000 daler i Nederlandene på Øresundstolden som trassat, med den ventede skipper, som skal modtage betalingen, som beneficiarius/remittent.

Konklusion

Selvom pengemarkedet i Kiel hidtil er blevet opfattet som »arkaisk« i sin funktion, må det ikke glemmes, at dette for Nordtyskland og Danmark vigtige finansmarked ikke har været genstand for en udforskning, som tåler sammenligning med pengemarkederne i f.eks. Antwerpen og Brügge.

Kilderne, der har været tilgængelige for nærværende undersøgelse, tillader langt fra en fuldstændig kortlægning, men der er dog basis for, dels på baggrund af kilderne selv og dels på baggrund af komparative betragtninger i forhold til andre samtidige pengemarkeder, at drage visse konklusioner om Kieleromslagetets funktion.

De forhold, som har haft betydning for Kieleromslagetets opståen, er dels, at der i Kiel tidligt eksisterede et betydeligt varemarked, idet byen var centrum for det holstenske godslandbrugs handel. Hermed var der også brug for en fast betalingstermin for afdrag og renter på gæld og kredit – denne betalingstermin endte med at blive helligtrekonger. Dels kunne den holstenske godsbesiddende adel tilbyde den kapitalstyrke, som var en forudsætning for, at et kapitalmarked kunne fungere.

Kilderne til vor viden om aktørerne på omslaget er domineret af de fyrstelige deltagere, og kendskabet til de danske kongers engagement i Kiel er omfattende. Af disse kilder bekræftes det gang på gang, at de helt dominerende pengeudlånere var nogle relativt få holstenske adelige godsbesiddere.

¹³⁶ Kancelliets Brevbøger 1576-1579, s. 641-642: »Til Hendrick Mogensen, Tolder i Helsingør. Johan Mariaborck har til det ankomne Sepultur og andet laant en del Penge i Nederlandene og sendt Toldskriver Frederich Leil en Veksler på 1000 Dlr., der skulle betales til en Skipper, som ventes til Sundet ...«

Det har hidtil været opfattelsen, at købmands- og bankierhuse ikke var aktive på Kieleromslaget, i modsætning til, hvad der var tilfældet på de øvrige nordeuropæiske pengemarkeder. Det har imidlertid kunnet dokumenteres, at flere handelshuse, først og fremmest det stettinske Loitz, var aktive i Kiel. Omfanget af disse handelshuses engagement i omslaget er dog vanskeligt at vurdere.

Hvordan Kieleromslaget fungerede i praksis, har det kun været muligt at sandsynliggøre på grundlag af enkelte bemærkninger i kilderne samt analogislutninger til Nordeuropas andre finansmarkeder, først og fremmest Antwerpen, som den holstenske adel havde tætte forbindelser til. Meget tyder på, at den holstenske adels »frihuse«, hvor der kunne udøves forskellige borgerlige forretninger uden skattebetaling, udgjorde en væsentlig del af de fysiske rammer for omslaget, idet der ikke fandtes nogen børser i Kiel. Det er sandsynligt, at ikke blot de fyrstelige aktører men også de holstenske kapitaludlånere havde professionelle »rentemestre« til at varetage deres pengeforretninger, og at notarer har medvirket ved i hvert fald nogle af lånearrangementerne.

Kiels råd, som havde ansvar for byens hypotekbaserede rentemarked, var ikke involveret i omslaget.

På de nordeuropæiske pengemarkeder anvendtes i den omhandlede periode forskellige former for kontantløs betaling, både simple kreditbreve og vekslers, mens sådanne betalings- og kreditinstrumenter ikke er fundet i Kiel. Dog var gældsbevisernes oftest udformet således, at de var omsættelige, idet den i gælds brevet anførte sikkerhed også gjaldt, hvis brevet på lovlig vis blev overdraget til tredjemand. I hvor stort omfang gældsbrevene er blevet anvendt som omsættelige kreditiver, vides ikke, men den kendsgerning, at der er åbnet for denne mulighed i mange af de kendte gældsbreve, må betyde, at det var en alment anerkendt praksis.

En væsentlig forklaring på, at pengemarkedet i Kiel var i stand til at opretholde sin position, har utvivlsomt været de usædvanligt strenge krav til sikkerhedsstillelse, som lån på Kieleromslaget var underlagt, og de retlige muligheder, som forelå til at forfølge misligholdelse af disse krav. Her indtog den personlige arrest i form af Einlager en helt særlig position i Holsten, og det er formentlig ikke mindst i lyset af denne hævdvundne sikkerhedsstillelse, at mange lånearrangementer, selvom der ikke indgik holstensk kapital, f.eks. mellem den danske krone og den danske adel, blev henlagt til omslaget i Kiel.

Når Kieleromslaget er blevet betegnet som arkaisk, er det formentlig ikke mindst på grund af Einlager-institutionen, som blev fastholdt som

sikkerhedsstillelse i Holsten netop af hensyn til tilliden til Kieleromslaget længe efter, at den ved lov var afskaffet i det tysk-romerske rige.

SUMMARY

The Kieler Umschlag

An Analysis of the Credit Market in Kiel in the 16th and 17th Century

The *Kieler Umschlag* was the principal regional and even international credit market for Northern Germany, the Duchies of Schleswig and Holstein and the Kingdom of Denmark in the 16th and 17th centuries. Here, Danish kings and to some extent Danish nobility procured the major part of their loans and sought an outlet for capital investments. These facts are well known; however, the function and structure of the market largely remains obscure. The present article is an attempt to redress the balance.

The oldest document mentioning the *Kieler Umschlag* is a letter from the council of the city of Lübeck from 1469. The market took place every year in the week following Epiphany.

Predominant creditors were the Holstein landed aristocracy, who sampled large fortunes by commercial farming and industrial activities, and as military entrepreneurs on the battlefields of Europe. Their financial strength allowed them to play an important part as creditors even on the international money market in Antwerpen.

In contrast to views previously held, the present study documents the participation of merchant bankers in Kiel, primarily the house of Loitz of Stettin (present-day Szczecin). The extent of their contribution is impossible to assess, but the fact that they did participate supports the notion that modern financial instruments for credit and money transfer – known from Antwerpen and Bruges, the larger financial markets in Northern Europe – were indeed also known, and probably used, in Kiel.

Bonds, the instruments of debt, were in several instances subject to the proviso that the document was transferable to a third party who had the same rights in relation to the debtor as the original creditor. A number of *Kieler* bonds with the Danish king as creditor or debtor under these terms demonstrate that cash-free payments and money transfer may have been an established practise in Kiel. There is no evidence, however, that more advanced credit instruments, like the bill of exchange, were in use in Kiel in the 16th and 17th centuries.

The security provided in the bonds was variable in form. Sometimes the debtor's seal was sufficient, but often it included a mortgage in his property. In these cases, the risk and, by implication, the interest rate was usually somewhat lower. Guarantors who shared a joint liability appeared frequently in the loan contracts.

A common feature, specific for the *Kieler* bonds, was that the security often included a promise from the debtor voluntarily to go into a rather peculiar form of debtor's prison called *Einlager* in case of default. Failing fulfilment of the obligation to submit to *Einlager* resulted in infamy for the debtor. The *Einlager* institution was abolished in the German Empire in 1577, but although Holstein belonged to the Empire, the *Einlager* institution was maintained there,

primarily out of consideration for the trustworthiness of the Kieler Umschlag. In fact, the *Einlager* institution as a legal sanction in Holstein may have been the one most important factor inducing the respect enjoyed by the Kieler bonds.

The interest rate in Kiel varied around 6% in the period under study. At the end of the 16th century and in the beginning of the 17th, an interest rate of 7% was quite common, and even higher rates were not unusual according to narrative sources. However, allegations of 10-12% are not sustained by sources regarding princely accounts.